

Oblatio post nomina.

Recessitia offerentium nominibus, accincti abstinentiæ cibis, et devoto pasti jejunio, petamus a Domino Salvatore nostro uti hæc adoranda sacrificia, quæ pro spiritibus paucorum et nostris nostrorumque peccatis cura pietatis offerimus, sicut munus Abel justis suis . . . benedicat, et in no . . . ficata custodiat. Per.

Collectio sequitur.

378 Suscipe preces populi tui, clementissime

Hactenus tria Missalia, quæ a Thomasio publici juris facta sunt, retulimus: quorum primum, id est Gothicogallicanum, paucis exceptis, integrum est, ac potioris momenti; alia duo mutila sunt. Horum omnium capitulationes habentur initio hujus operis. Notas numericas in capite singulorum articulorum supplevimus in secundo et tertio Missali (nam in primo adscriptæ erant in Codice ms.) pro commodo lectorum. Probationes quasdam coronidis loco adjiciemus ad calcem operis, id est vetera quædam monumenta, ad illustrandam tum Liturgiam Gallicanam, tum sequentem Disquisitionem. Utinam hoc opus cedat in Dei gloriam, et in utilitatem Ecclesiæ catholicæ, in primis Gallicanæ! Saltem is est scopus operis, utinam et fructus!

FINIS LITURGIE GALLICANÆ.

DE CURSU GALLICANO DISQUISITIO.

379 †. Post commentarios de Liturgia Gallicana, proximum est ut de divinis officiis quæ in Ecclesia Gallicana jam inde a primis temporibus obtinuerunt breviter disseramus. Neque vero id suasit argumenti modo affinitas, sed etiam Lectionarii Gallicani occasio, in quo nonnulla quæ ad officia ecclesiastica pertinent referuntur. Hanc autem Disquisitionem inscribimus *De cursu Gallicano*; quo nomine statas Ecclesiæ preces, quæ sub Breviarii nomine per singulos dies decurrunt ac recitari debent, majores nostri solebant significare. Hinc Gregorius Turonensis antistes librum e suis unum *De cursibus ecclesiasticis* inscripsit: qui liber si ad nos usque pervenisset, facilis et compendiosa esset hæc de Gallicanis officiis commentatio. Sed quoniam in tenebris (si tamen vaporem est) hactenus delitebat curandum porro est ut ex aliis, qua fieri poterit, monumentis horum officiorum notitiam eruamus. Ubi in ipso limine lectorem monemus nos hic non tam de monachorum, **380** quam de clericorum officiis acturos, tametsi monachi multis in locis sacræ psalmodiæ exemplum præbuerunt.

§ I.

Quædam præmittuntur de duobus officiorum origine, progressu, et incremento apud Orientales et Occidentales.

2. Atque ut clara et facili ratione procedat hæc disquisitio, a variis divinarum officiorum modis, qui tam in Oriente quam in Occidente a primordiis instituti sunt, exordium ducimus. Et quidem si constaret de nomine et auctoritate illius scriptoris, cujus de cursuum ecclesiasticorum origine libellus apud Spelmannum vulgatus est, expedita esset hoc de argumento sententia, modo ut sanior et integrior

† Pater, et directas in spiritu tuo oblationes, quasi odorem incensæ flagrantis, adsume. Per Dom.

Contestatio nunc.

Dignum et justum est tibi sanctificare jejunium, quod nos ad animarum medellam et castigationem corporum servare docuisti: quia restrictis corporibus, animæ saginantur; et in quo homo noster exterior adteritur, dilatatur interior. Memento itaque, Domine, in hoc jejunio miserationem.

Reliqua desunt.

† *fuisse.* Sed quisquis, qualisve sit auctor, eo nobis utendum est, quando saltem ejus antiquitas ex ipsa Codicis vetustate comprobatur. Suspensus sum aliquando, hunc esse ipsummet Gregorii nostri librum de cursibus ecclesiasticis; sed postmodum aliter visum est, tum quia de cursu sancti Columbani, qui vixit dum Gregorio vivente institutus erat, et de ejus atque sancti Eustasii albatris Actis post Gregorii obitum scriptis mentionem facit; tum quia potius Britonem aut Scotum refert stylus ejus et oratio.

3. Quinque autem cursuum ecclesiasticorum genera totidemque eorum auctores distinguit ille anonymus. Primum Asiaticum appellare licet, quem a sancto Joanne evangelista, ejusque discipulo Polycarpo Smyræorum primo episcopo institutum dicit; ac deinde per Trophimum Arelatensem, tum per Photinum et **381** Irenæum Lugdunensæ episcopos in Gallias propagatum. Alterum voco Alexandrinum, auctore Marco evangelista: qui cursus in monasteriis Lerinensi et Massiliensi Cassiani receptus sit, atque inde per sanctos Germanum Antissiodorensæ et Lupum Tricassinum antistes in Scotiam, et per Cæsarium in Arelatensem Ecclesiam inductus, quem demum Columbanus apud Luxovium admisit. Tertius cursus orientalis et a sancto Chromatio et Heliodoro, et beato Paulino, seu et Athanasio episcopo editus, qui in Gallorum consuetudine non habetur; quem sanctus Macarius decantavit; hoc est per duodecim horas, nempe et unaquaque hora. Quartus cursus Ambrosianus dici potest, seu Mediolanensis, quem beatus Ambrosius propter hæreticorum Ordinem dissimilem composuit, et quidem alium quam qui in Italia antea decantabatur. Ex quo Bellarmini sententia confirmatur, assensu contra quorundam

aliorum opinionationem, Ambrosium psalmodiæ in occidentalibus Ecclesiis primum institutorem non fuisse, quod ex Augustini Confessionibus illi colligebant; sed id tantum curasse, ut secundum morem Patrum orientalium psalmi atque hymni a populo etiam canerentur, cum antea a singulis singuli, vel certe a solis clericis apud Italos recitati fuissent. Quintus denique cursus est sancti Benedicti, quem a cursu Romano parum discrepasse tradit vetustissimus ille scriptor, cujus libellum Spelmannus edidit in tomo I Angliæ Conciliorum, pag. 176. Hic, quisquis ille est, cursus ecclesiasticos cum Liturgia confundere videtur. Nam agens de cursu per sanctum Marcum instituto, ita illum describit, ut « Sanctus, vel Gloria in excelsis, vel orationem Dominicam, et Amen, » universi, tam viri quam feminæ decantarent.

382 4. Verum longe diversam, et quidem accuratorem psalmodiæ apud Orientales rationem nobis exhibent Cassianus, Socrates et Theodoritus. Cassianus quippe, omissis variis typis, quos pro locorum varietate dissimiles fuisse dicit, duo præcipua psalmodiæ apud orientales monachos genera describit: unum eorum qui in Ægypto et Thebaide, alterum eorum qui in Palæstina et in Mesopotamia versabantur. His duobus accurate exponendis secundum ac tertium institutorum libros insumit.

5. Ægyptiorum typus in summa is erat. Primo duabus tantum vicibus in oratorium conveniebant, vesperi scilicet, ac media nocte, et singulis vicibus psalmos duodenos cantabant, aliis horis psalmos in cellulis suis inter laborandum recitare soliti. Secundo hos duodecim psalmos unus tantum lector aut cantor, id est singuli singulos, vel unus admodum et alter senos, in medio fratrum consistentes decantabant, cæteris sedentibus et intentis. Tertio psalmos, præsertim longiores, non continue et uno tractu, sed meditatione aut brevi oratione interposita recitabant; et psalmos ipsos, non versiculo Gloria Patri, sed alia brevi precatone; duodecimum vero voce Alleluia concludebant. Quarto finitis psalmis duæ lectiones recitabantur, una ex Veteri, altera ex Novo Testamento; Sabbato ex Novo. Quinto his peractis, omnes in genua procumbebant: et tunc abbas seu præpositus omnium fratrum vota precesque in unum colligens, publica precatone (Collectam appellamus) officium finiebat. Sexto denique reversi in cellas suas, hora tertia, sexta, et nona ternos psalmos inter operandum persolvebant, privatis de cætero precibus intenti. Illud tantum diebus **383** Dominicis et festis peculiare erat, quod ad tertiam horam in oratorium conveniebant, ut sacris mysteriis interessent. Et is quidem apud Ægyptios monachos psallendi ritus vigeat sæculo v. Idem fere obtinebat in Palæstinæ et Mesopotamiæ cænobiis, nisi quod ad singulas horas solemnes oratorium frequentabant, ut in publico conventu ternos Deo psalmos persolverent.

6. A Cassiano venio ad Socratem, qui alterni can-

tus originem Ignatio, tertio post Petrum Antiochiæ in Syria episcopo, tribuit in lib. vi, cap. 8. Scribit quippe « Ignatium vidisse aliquando angelos hymnis alternatim decantatis sanctam Trinitatem celebrantes; indeque canendi rationem, quam in illa visione animadverterat, ecclesiæ Antiochensi tradidisse; unde ista traditio ad omnes postea Ecclesias pervenerit. » Idem auctor eodem in loco commemorat hunc ritum a sancto Joanne Chrysostomo Constantinopoli fuisse institutum ex æmulatione Arianorum, « qui singulis hebdomadis, quoties festi dies occurrerant, id est Sabbato ac die Dominico, in una congregati, hymnos apte ad suam hæresim compositos, alternatim sibi respondentes canebant, nocturnis scilicet ac matutinis horis. » Hunc vero alternum cantum Socrates antiphonarium, ἀντιφωνων ὑμνων appellat; unde antiphonæ, quæ ad alternum psalmodiorum cantum præcinentur, nomen retinuerunt.

7. Henricus Valesius, vir cl., in annotatione ad hunc de Ignatio locum, ait se nescire unde hæc hauserit Socrates. « Constat enim, inquit, primos omnium Flavianum ac Diodorum, regnante Constantio, psallentium choros Antiochiæ bifariam divisisse, et psalmos Davidicos **384** alternis canendos eis tradidisse; eamque rem primum Antiochiæ institutam, postea ad reliquas totius orbis ecclesias dimanasse, » testante Theodorito in lib. II Historiæ, cap. 24, et ante illum Theodoro Mopsuesteno. Imo eam psalmodiæ speciem jam ante Flavianum atque Diodorum a Syria fuisse usurpatam Valesius colligit ex Theodoro Mopsuesteni fragmento, quod refert Nicetas in Thesaurio orthodoxæ fidei, lib. v, cap. 30. Quidquid sit de auctore, alternum cantum tempore Gregorii Nazianzeni in monasteriis utriusque sexus jam receptissimum fuisse manifestum est ex iambico ejus carmine de virtute, sub finem, idque omnibus notissimum esse dicit. Eorum chororum angelicam vocem, « qui nunc simul, nunc vicibus alternis canit. »

Σύμφωνων, ἀντιφωνων ἁγγελων ὁσάσιν.

Itaque saltem inde constat, uno ante Cassianum sæculo hunc alternis canendi ritum apud Orientales inolevisse, qui sensim inde manavit ad Occidentales. Lege eruditissimum in lib. I Disciplinæ ecclesiasticæ, capp. 34 et 35.

8. Quinam psallendi modus Romæ per ea tempora servaretur, non facile est definire. Si certa et explorata esset vetusti illius apud Spelmannum auctoris sententia, nempe sancti Benedicti cursum a Romano parum discrepasse, obvia esset de Romano conjectura, cum Benedictinum in regula nostra expressum habeamus. At Romanum, saltem in aliquibus, ab eo diversum fuisse hinc colligitur, quod sanctus Benedictus ad feriales matutinas Laudes « canticum unumquodque die suo ex prophetis, sicut psallit Ecclesia Romana, » instituat cap. 13, de aliis etiam id dicturus, si ipsius ritus cum Romano penitus convenisset; nec sane reliquisset **385** in abbatis arbitrio ut suam psalmodiæ dispositionem mutare posset, si Romanum canonem in omnibus secutus fuisset.

Theodemarus abbas Casinensis, seu Paulus Diaconus ejus nomine, in epistola ad Carolum Magnum quaestione proposita, cur sanctus Benedictus nullas in ætate pro nocturnis Vigiliis lectiones præcipiat, hanc offert causam : quia « necdum eo tempore in Romana Ecclesia, sicut nunc leguntur, sacras Scripturas legi mos fuerit; sed post aliquot tempora hoc institutum, sive a beato papa Gregorio, sive, ut ab aliis affirmatur ab Honorio. Qua de re (addit Theodemarus) nostri majores instituerunt ut in hoc sacro nostro cænobio tres quotidianis diebus æstivo in tempore ex Veteri Testamento lectiones legantur, ne a sancta Romana ecclesia discrepare viderentur. »

9. De Theodemari priori sententia, scilicet sacras Scripturas in Romana Ecclesia tempore sancti Benedicti lectas non fuisse, legitima dubitandi ratio est. Neque enim verisimile est aut nullas tunc in divinis officiis lectiones; aut si aliqua ex aliis, non etiam ex sacra Scriptura institutas fuisse. Sane cum Gelasius papa I, in concilio Romano, qui libri legendi, quive non legendi essent definit; id de lectione publica in ecclesiis facienda intelligere videtur. In eo autem Decreto, etsi gesta sanctorum martyrum suscipiuntur; nihilo minus eorum Acta non probantur ad publicam lectionem. « Sed ideo secundum antiquam consuetudinem (inquit Gelasius) singulari cautela in sancta Romana ecclesia non leguntur, quia et eorum qui conscribere nomina penitus ignorantur; et ab infidelibus aut idiotis superflua, aut minus apta, quam rei ordo fuerit, scripta esse putantur. » Quidam hoc decretum Gelasio abjudicant, atque Hormisdæ tribuunt. At Gelasium auctorem præfert vetustissimus 386 Codex Palatino vaticanus n. 493, in quo habetur Missale Francorum, scriptum litteris quadratis ante annos fere mille; in cuius fine, teste Thomasio, hoc decretum habetur sub hoc titulo : *Incipit Decretale sancti Gelasii papæ urbis Romæ.* Ad hæc inter Codices qui Ludovici Pii principatu Ab Ansegiso abbate Flaviacensi monasterio concessi leguntur in Chronico Fontanellensi, recensetur volumen unum, præter alia « continens decreta Gelasii papæ de libris recipiendis, et non recipiendis. » Itaque nullatenus dubito quin hæc epistola decretalis Gelasium auctorem habeat. Cæterum prædictum Romanæ ecclesiæ morem, ut martyrum D passionibus publice non legerentur, carpere vide antiquus auctor, qui Acta sanctorum Cantianorum scripsit, prout in consequentibus inter Probationes referentur.

10. Et quidem, ex ejusdem Gelasii decreto, « Actus beati Silvestri, licet ejus qui conscripsit nomen ignoretur, a multis tamen in urbe catholicis legebantur, et pro antiquo usu multæ hæc imitabantur Ecclesiæ. » Unde apparet, non in tota Romana Ecclesia, sed plurimum in Lateranensi, ejusmodi Acta, quæ auctoris nomine destituta erant, lecta haud fuisse. Alia vero, quæ probabiles habebant auctores, sæculo VIII in Ecclesia Romana legebantur. Cujus

A rei testem habemus Adriani papæ I epistolam 3 : « Vitæ Patrum sine probabilibus auctoribus minime in Ecclesia leguntur. Nam ab orthodoxis titulata et suscipiuntur, et leguntur. » Imo etiam tunc confessorum Vitas in Ecclesia Romana recitari mos erat, probante Joanne Diacono in præfatione ad Vitam Gregorii Magni, in qua Joannem papam VIII sic alloquitur : « Nuper ad Vigiliis beati Gregorii Romani pontificis, Anglorum scilicet gentis 387 apostoli, lectione de Paulino civitatis Nolanæ præsule consuetudinaliter personante, visus es a venerabilibus episcopis, divino quodam instinctu commotus, requirere, cur tantus pontifex, qui multorum sanctorum vitas texerat, gestis propriis in propria duntaxat Ecclesia caruisset. »

11. Hinc etiam patet tractatus Patrum defectu propriarum lectionum in eadem Ecclesia receptos fuisse : quorum delectus in arbitrio episcopi erat tempore Gregorii Magni, ut constat ex lib. x, epistola 22, ad Joannem Subdiaconum Raveunatem, in qua non probat quod Marinianus ejusdem urbis episcopus « commenta beati Job publice ad Vigiliis legi præcepisset. Sed dic ei, inquit, ut commenta Psalmorum legi ad Vigiliis faciat, quæ mentes sæcularium ad bonos mores præcipue informant. Nequæ enim volo, dum in hac carne sum, si qua dixisse me contigit, ea facile hominibus innotescere. » Ita pontifex maximus et modestissimus.

12. Idem Gregorius Magnus in synodo Romana statutum edidit, ut ne diaconi, « quos ad prædicationis eleemosynarumque studium vacare congruebat, in posterum cantorum officio fungerentur, dum cantores ipsi ob vocis suavitatem ad sacri altaris ministerium adhiberentur. « Unde sit plerumque ut ad sacrum ministerium, dum blanda vox quæritur, quæri congrua vita negligatur; et cantor minister Deum moribus stimulet, cum populum vocibus delectat. Qua de re præsentis decreto constituo ut in sede hac sacri altaris ministri cantare non debeant, solumque evangelicæ lectionis officium inter missarum solemniam exsolvant; psalmos vero ac reliquas lectiones censeo per subdiaconos, vel, si necessitas exigit, per minores ordines exhiberi. » Hoc decretum refertur in lib. iv, epistola 44, et apud Agobardum, de correctione Antiphonarii. Hæc 388 de ritu Ecclesiæ Romanæ; cujus normam, qualis postea in divinis officiis obtinuit, ex Gregorii VII decreto intelligimus.

13. De Ambrosiano seu Mediolanensi psallendi ritu antiquo (nam modo usitatus recentior est) id tantum compertum habemus, quod populus, id est uterque sexus, Psalmos promiscue, sed alternis cantaret. Huc facit ipsius Ambrosii expositio in psalimum 1 : « Mulieres Apostolus in ecclesia tacere jubet; psalimum etiam bene clamant. Quantum laboratur in ecclesia ut fiat silentium cum lectiones leguntur ! Si unus loquitur, obstrepunt universi; cum psalmus legitur, ipse sibi effector est silentii; omnes loquuntur, et nullus obstrepit. » Itaque cum lector

Scripturas recitaret, vix impetrari poterat silentium; cum vero psalmus cantaretur, obstreperat nemo, quoniam omnes cantu occupati erant. Hujusce ritus originem describit sanctus Augustinus in lib. ix Confessionum, cap. 7: « Non longe cœperat Mediolanensis Ecclesia genus hoc consolationis et exhortationis celebrare, magno studio fratrum conscientiarum vocibus et cordibus. Nimirum annus erat, aut non multo amplius, cum Justina, Valentiniiani regis pueri mater, hominem tuum Ambrosium persequeretur hæresis suæ causa, quæ fuerat seducta ab Ariano. Excubabat pia plebs in ecclesia, mori parata cum episcopo servo tuo... Tunc hymni et psalmi ut canerentur secundum morem orientalium partium, ne populus mœroris tædio contabesceret, institutum est, et ex illo in hodiernam retentum, multis jam, ac pene omnibus gregibus tuis et per ceteras orbis partes imitantibus. » Idem sanctus Augustinus, in ejusdem libri ix cap. 4 exprimitur animi sui affectum, cum legeret psalmos David, subdit: « Quas tibi voces dabam in psalmis illis, et quomodo in te inflammabar » 389 ex eis, et accendebat eos recitare, si posse, toto terrarum orbe adversus typhum generis humani! Et tamen toto orbe cantantur, et non est qui se abscondat a calore tuo. » Et in capite 6: « Quantum flevi in hymnis et canticis tuis, suave sonantis Ecclesiæ tuæ vocibus commotus acriter! Voces illæ influebant auribus meis, et eliquabatur veritas tua in cor meum; et exestuabat inde affectus pietatis, et currebant lacrymæ, et bene mihi erat cum eis. » Denique cantum cum suavi vocum modulatione conjunctum fuisse idem testatur in lib. x Confessionum, cap. 33. Psalmis interserebantur etiam hymni, qui ab auctore Ambrosiani dicti sunt. De his omnibus testis est Paulinus in Ambrosii Vita: « Hoc in tempore primo antiphonæ (id est alternus cantus) hymni, ac vigiliæ in ecclesia Mediolanensi celebrari cœperunt. » Et Ambrosius ipse in Hexameron lib. III, cap. 5, Ecclesiam mari comparat, in qua « sponsoriis (seu alterno cantu) psalmodum, cantu virorum, mulierum, virginum, parvulorum, consonans undarum fragor resultat. » Idem hymnorum suorum meminit in opusculo de Spiritu sancto, et in epistola 32.

14. Quæ superius ex cantu psalmodum Mediolani instituto sibi accidisse narrat Augustinus, ab baptismi ipsius tempus, id est ad annum 387 referenda sunt. Eundem ritum in Africam ipse invexit episcopus. Alternum porro fuisse colligimus ex ejus enarratione in psalmum xxvi, num. 1: « Voces istæ psalmi, quas audivimus, et ex parte cantavimus, » etc. Tum enarrando psalmum xlvi, num. 1: « Itaque in hoc psalmo, quem cantatum audivimus, cui cantando respondimus, ea sumus dicturi quæ nostis. » Alii ergo unum versum, alii alium vicissim decantabant; ac deinde post psalmum sæpe expositio ab episcopo facta subsequeretur. Cantabatur 390 autem a populo stante, ex sermone 3 in psalmum xxxvi, num. 2: « Certene verum est quod cantavi? certe verum est quod in

ecclesia stans tam devote voce personi: *Nunquam vidi justum derelictum,* » etc. Verum non a populo, sed a lectore solo quandoque psalmum integrum fuisse cantatum alibi declarat vir sanctus, nempe initio enarrationis in psalmum cxxxviii: « Psalmum nobis brevem paraveramus, quem mandaveramus cantari a lectore; sed ad horam, quantum videtur, perturbatus, alterum pro altero legit. Malumus nos in errore lectoris sequi voluntatem Dei, quàm nostram in nostro proposito. Idem non obscure innuit statim ab exordio enarrationis in psalmum lxxxvi: « Psalmus, qui modo cantatus est, brevis est numero verborum, magnus pondere sententiarum. Nam totus lectus est, » etc.

15. Sed dicendum videtur, duobus modis in Africana Ecclesia psalmos fuisse recitados, nempe vel cantando ad Deum laudandam, vel alta voce pronuntiando ad psalmum exponendum. Primus modus alternis choris, secundus per solum lectorem. Hæc lectio in arbitrio exponentis erat; qui quem volebat psalmum in argumentum suæ concionis assumebat. Cantus vero ille certis aliquando psalmis pro dierum qualitate addictus erat, ut patet ex Augustini enarratione 2 in psalmum xxi, num. 28, et ex aliis locis, quæ brevitatis causa prætermittimus. Postmodum cum majores in vita Christiana progressus fecisset sanctissimus Doctor, illam modulationis suavitate, quæ tantopere ipsam aliquando affecerat, simplicium psalmodum prolationi cum gravitate factæ postponebat. Ita enim loquitur in lib. x Confessionum, cap. 33: « Sed valde interdum, ut melos omne cantilenarum suavius, quibus Davidicum Psalterium 391 frequentatur, ab auribus meis removeri velim, atque ipsius Ecclesiæ: tuiusque mihi videtur quod de Alexandrino episcopo Athanasio sæpe mihi dictum commemorari, qui tam modico flexu vocis faciebat sonare lectorem psalmi, ut prouidentiam vicinior esset, quam cæcanti. » Alius igitur erat tunc in Ecclesiæ ritus, quando Alexandrinum Augustinus præcebat. Denique in Africa psalmis etiam interserebantur certis diebus lectiones, « quæ ita erant novæ, et aliæ esse non possent, » ait idem Augustinus initio expositionis in primam Joannis. In concilio Carthaginiensi III statuitur canone 47: *Ut præter Scripturas canonicas, nihil in ecclesia legatur sub nomine divinarum Scripturarum. Quæ clausula non excludit tractatus sanctorum Patrum, nec lectiones martyrum passionum, quas legi permittit concilium Africanum, cum anniversarii dierum celebrantur. Cæterum vero ac religiose a Patribus synodi Milevitane sub Innocentio I decretum est, canone 12, ut nullæ preces dicantur in ecclesia, nisi quæ a prudentioribus tractantur, vel comprobatis in synodo fuerint: ne forte aliquid contra fidem, vel per ignorantiam, vel per minus studium sit compositum.*

16. Ab Africa non tam disparata erat Hispania locorum intervallo quam psallendi ritu, qualis in Mozarabico nunc Breviario exhibetur. Nam cum in Africa, sicut et in toto orbe, psalmi tam in noctur-

nis, quam in diurnis fidelium conventibus canerentur, ita ut primus, medius, et novissimus esset David, teste Chrysostomo apud Mozarabes, saltem recentiores, non ita utpote qui nec in vigiliis, nec in vespers ullum psalmum præscribunt. In omnibus autem, præter Completorium, officiis hic ordo servatur. Primo *Kyrie eleison* præmisso, secreto recitant orationem Dominicam **392** cum salutatione angelica; statimque inchoant officium ab his verbis: *In nomine Domini nostri Jesu Christi lumen cum pace*, ad quæ respondetur: *Deo gratias*. Nocturnæ preces brevissimæ constant quibusdam antiphonis, et responsoriis, quæ Laus et Sonus appellantur; item hymno et cantico, quod aliud est a cantico Zachariæ, præterquam in festo Præcursoris: sicuti canticum beatæ Mariæ in vespers nunquam dicitur, præterquam in festis beatæ Mariæ. In aliis horis canonicis quidam psalmi recitantur, adjectis etiam Laude, Sono, et antiphonis. Officia nocturna et vespertina claudit oratio Dominica, quæ elata voce recitatur, populo ad singulas petitiones respondente *Amen*, præterquam ad *Panem nostrum*, etc., ubi respondetur: *Quia Deus es*, ut in missa. In fine: *In nomine Domini nostri Jesu Christi perficiamus cum pace*. Ad quod respondet populus: *Deo gratias*. Plura de officio Mozarabum qui volet, legat tomum postremum Bibliothecæ Patrum defectu Breviarii Mozarabici, cujus rara sunt exemplaria, aut cardinalis Bonæ librum II de divina psalmodia, cap. 18, ubi ait hoc officium adhuc vigere ac servari Toleti in quinque parœciis, et in sacello Francisci Ximenez cardinalis, itemque Salmanticæ in sacello doctoris Talabricensis, quod est in claustro majoris ecclesiæ.

17. Hoc Breviarium in editione cardinalis Ximenez inscribitur: *Officium Gothicum sive mixtum secundum regulam beati Isidori*. Sed vereor ut ejusmodi ritus, qualis in illo Breviario descriptus est, ita antiquus sit, ut ad Isidori tempora possit referri. Constat siquidem ex ejus Regulæ cap. 7 psalmos in omni synaxi recitados fuisse. In vespertinis enim officiis primo « Lucernarium, » **393** id est precatio ad accendendas lucernas: « deinde psalmi duo, responsorium unum, Laudes, hymnus atque oratio dicenda est. » In nocturnis autem Vigiliis primum « tres Psalmi canonici recitandi sunt; deinde tres missæ psalmodiarum, quarta canticorum, quinta Matutinorum officiorum. Quid sit hoc loco missa, obscurum est. Hoc vocabulum aliquando lectionem, aliquando vero collectam seu orationem, nonnunquam dimissionem significat. Menardus hunc locum de Collecta recte interpretatur: « In Dominicis vero diebus, vel festivitibus martyrum, solemnitate causa singulæ superaddantur missæ. Verum in Vigiliis recitandi aderit usus, in Matutinis canendi psallendique consuetudo. Lectiones autem ex Veteri et Novo Testamento tempore officii quotidianis diebus recitentur; Sabbato autem et Dominico ex Novo tantum pronuntiantur. » Hæc omnia longe discrepant a vulgato Breviario Mozarabum, in quo psalmi nulli, nullæ lectiones ad Vi-

gilia nocturnas. Isidorus ex reliquis officiis, præter Vesperas, Completorium, Vigilia nocturnas, et matutinas Laudes, recenset tantum Tertiam, Sextam, et Nonam, ommissa Primæ nedum Auroræ officio, quod Auroræ officium ante Primam in Breviario Mozarabico singulare præscribitur. Atqui in his diurnis officiis Isidorus tres duntaxat psalmos assignat, responsorium unum, lectiones ex Veteri Novoque Testamento duas, deinde Laudes, hymnum, atque orationem, quæ omnia cum Mozarabico ritu hodierno, non conveniunt. Cæterum Isidori tempore hæc apud Hispanos disciplina erat, ut « quando psallitur, ait, psallatur ab omnibus; cum oratur, ore tur ab omnibus; cum lectio legitur, facta silentio, æque audiatur a cunctis, » in lib. I de ecclesiasticis Officiis, cap. 10.

18. Fructuosus, in regulæ primæ cap. 2, ab Isidoro in nonnullis, sed in pluribus a Mozarabico ritu differt. **394** In hoc autem cum Isidoro convenit, quod Psalmos in nocturnis Vigiliis præscribit, sed plures quam Isidorus; ternos vero in diurnis, ut ille, officiis. Id peculiare, quod Primam et Duodecimam assignat, quas Ille prætermittit; et Duodecimam quidem a Vespera distinguit, cum horæ canonicæ ab eo recensentur hoc modo: Tertia, Sexta, Nona, Duodecima videlicet, atque Vespera. Concilium vero Emeritense, canone 2, Vesperarum officium ad modum aliarum ecclesiarum, scilicet Mozarabum, earumque tres partes, Lucernarium, Vespertinum et Sonum distinguit. *Sicut in Fide sancta, inquit Patres, nostra est unanimitas, ita pro sancto Dei officio debet esse intentio (forte consensus) summa. Oportet igitur, ut sicut in aliis ecclesiis vespertino tempore, post tamen oblatum, prius dicitur Vespertinum, quam Sonum in diebus festis; ita et a nobis custodiat in nostris ecclesiis.* Beatus abbas in lib. I adversus Ellipandum, de officio apud Hispanos ante sæculum IX usitato hæc habet: « Si in vespertinis lucernarium ante altare obtulerit, non potest aliter offerri, nisi dixerit: *In nomine Domini nostri Jesu Christi lumen cum pace*. Si etiam completo officio, non potest egredi sine hac solutione, nisi prius dixerit: *In nomine Domini nostri Jesu Christi amen cum pace*. Sic in vespertinis, sic in matutinis, sic in omnibus horis, quibus necessaria officia vel canonica in ecclesia perguntur. » Et hæc quidem hæc tenentur in officio Mozarabum, quod in aliis multum recedit a regulis Isidori et Fructuosi.

19. Dicat forsitan aliquis in his regulis monasticis ritus præscriptos fuisse, non communem, qualis in Hispanicis Ecclesiis observabatur. Confirmatur id ex concilii Bracarenensis primi canone I de lectionibus, ubi decernitur, *Ut unus 395 aliquis diem psallendi ordo in matutinis vel vespertinis officiis tenentur; et non diversæ ac privatæ, neque monasteriorum consuetudines cum ecclesiasticis sint permixtæ.* Verum hæc quoque verisimile est, Isidorum, qui tempore præ ritu Mozarabico laboravit, ut ejus auctor habeatur: non, inquam, verisimile est in monasteriis ab ipso

præscriptum fuisse ritum tam diversum ab eo qui in aliis Ecclesiis eodem auctore fuisset institutus: maxime cum in hoc antiqui Patres semper conspiraverint, ut in divinis officiis uniformis, saltem in unaquaque provincia, ritus observaretur. Certe in concilio IV Toletano, canone 2, statutum est, *Ut unus ordo orandi atque psallendi per omnem Hispaniam et Galliam conservaretur, unus modus in missarum solemnitatibus, unus in vespertinis matutinisque officiis.* Atqui in Gallia etiam Narbonensi psalmos semper ad Vigiliis nocturnas recitatos fuisse non dubito, tametsi fateor nullam hujus rei fieri mentionem in concilio Agathensi et Narbonensi, in quibus de vigiliis nocturnis signanter non agitur.

§ II.

Psalmody origo et progressus in Gallicanis Ecclesiis, Lugdunensi, Arelatensi, Viennensi, et Massiliensi. Ubi de Psalterio Gallicano.

20. In ecclesiasticis ritibus investigandis passim comprobatum experimur effatum concilii VI Toletani, in canone 6, nempe *longinquitate sæpe fieri temporis ut non pateat ratio originis.* Id modo probavimus exemplo cursuum ecclesiasticorum, quorum obscura primordia in Ecclesia universa, nec magis nota in singulis Ecclesiis, nedum in Gallicana, quod in præsens investigare aggredimur

21. In primis Galli antiquitus peculiari Psalterii versione usi sunt, scilicet ea quæ a sancto Hieronymo emendata 396 est. Audiendus hac de re Walafridus Strabo de Rebus ecclesiasticis, cap. 23: « *Psalmos autem cum secundum LXX Interpretes Romani adhuc habeant, Galli et Germanorum aliqui secundum emendationem quam Hieronymus Pater de LXX editione composuit, Psalterium cantant: quam Gregorius Turonensis episcopus a partibus Romanis mutuatam in Galliarum dicitur Ecclesias transtulisse.* » De re ipsa eadem est Bernonis Augiensis abbatis sententia; de tempore vero quo hæc versio a Gallis recepta est, hic cum Walafrido non consentit. Bernonis verba eo lubentius refero, quod accepta sint ex ejus epistola inedita ad Meginfridum et Bennonem, ubi de Hieronymo agens: « *Inter cætera, inquit, ex emendata LXX Interpretum translatione Psalterium ex Græco in Latinum vertit, illudque cantandum omnibus Galliarum ac quibusdam Germaniarum Ecclesiis tradidit. Et ob hoc Gallicanum Psalterium appellavit, Romanis adhuc ex corrupta vulgata editione Psalterium canentibus, ex qua Romani cantum composuerunt, nobisque usum cantandi contradiderunt. Unde accidit quod verba quæ in diurnis vel in nocturnis officiis cauendi more modulantur, intermiscantur, et confuse nostris psalmis inserantur, ut a minus peritis haud facile possit discerni, quid nostræ, vel Romanæ conveniat editioni. Quod pius Pater ac peritus magister intuens, tres editiones in uno volumine composuit; et Gallicanum Psalterium, quod nos canimus, ordinavit in una columna, in altera Romanam, in tertia Hebræam.* » Hactenus Berno in epistola sua. quibus in verbis duo notanda sunt.

A 22. Unum est, versionem illam Gallicanis ac quibusdam Germanicis Ecclesiis ab ipso Hieronymo contraditam fuisse in sententia Bernois, cum Walafridus eam a Gregorio episcopo Turonensi in Gallias invectam 397 tradat. Verum post Gregorii tempus id factum videtur, certe post Hieronymi ætatem. Hujus rei argumenta nobis suppeditat Gregorius ipse in Historia sua, ubi non uno in loco Psalmorum versiculos refert ex alia versione quam Gallicana. Duos tantum insigniores proferre juvat. Unus locus est in lib. V, cap. 14, ubi versus 18 et 19 psalmi LXXII adducit in hunc modum: *Verumtamen propter dolositatem posuisti eis mala; deiecasti eos dum alleverantur. Quomodo facti sunt iu desolationem, subito defecerunt; perierunt propter iniquitates suas.*

B Alter locus est in ejusdem Historiæ lib. VI, cap. 5, ubi hemistichium versus noni ex psalmo XCV ita habet: *Dominus regnavit a ligno.* Quæ duo loca aliter leguntur in versione Vulgata seu Gallicana: magisque conveniunt cum versione Romana, in qua præmissum hemistichium totidem verbis jacet: *versus autem 18 psalmi LXXII hoc modo: Verumtamen propter dolos disposuisti eis mala.* Eadem fere lectio utrobique in argenteo Codice nostro in purpureis membranarum exarato, id est in illo Psalterio quod sancti Germani Parisiorum episcopi fuisse creditur. Prioris enim loci hæc lectio est in illo Codice: *Verumtamen propter dolositatem posuisti illis mala. Varietas in his verbis, perierunt propter injustitiam suam.* Posterioris autem loci eadem prorsus lectio est in Codice Germanensi. Eadem versione usus est Fortunatus, teste ejus hymno de Cruce. Ex quo intelligimus eo tempore quo Gregorius Turonensis antistes Historiam suam scribebat, Psalterium ab Hieronymo emendatum, quod Gallicanum vocatur, nondum receptum in Gallia fuisse. Medio itaque Gregorium inter et Walafridum intervallo admissum est, fortasse opera sancti Bonifacii Moguntini pontificis, qui illud Gallicanis Germanicisque Ecclesiis tradiderit.

C 398 23. Alterum in Bernonis verbis observandum illud est, nempe Romanos ejus tempore, id est medio sæculo XI suæ versioni adhæsisse: qua ex versione antiphonæ quæ in cantu Romano adhibentur excerptæ sint. Atqui hoc Romanum Psalterium usui fuit in Urbis ecclesiis ad pontificatum Pii V, cujus jussu ubique recepta est Vulgata seu Gallicana editio, præterquam in una Romæ Vaticana ecclesia, et extra Urbem in Mediolanensi: quæ utraque antiquum suum Psalterium retinent, uti etiam ecclesia sancti Marci apud Venetias. Denique ille antiphonarum Romanarum usus ex Romana Ecclesia in Gallicanam invectus est per Pippinum, cui Paulus papa Antiphonale et Responsale ex Urbe direxit.

D 24. His de Psalterio Gallicano præmissis, jam disquirendum est quo ordine quibusve modis publicarum in Gallicanis Ecclesiis precum institutio facta sit, quæ ratione processerit. Si ab exordio receptæ religionis hic ritus admissus esset, Lugdunensis Ecclesia primas sibi hac in re, ut in ipsa religione, vin-

ficaret. Sed etsi in publicis fidelium conventibus jam A inde ab Ecclesie nascentis exordio psalmi aliaque preces recitatae sint, tamen longe alia erat eo tempore quam subsequenti disciplina. Neque enim cantus in usu tunc erat, nec certa psalmodum aut lectionum dispositio. « Primitiva (quippe) Ecclesia ita psallebat, ut modico flexu vocis faceret resonare psallentem, ita ut pronuntianti vicinior esset quam canenti, » ait Rabanus in lib. de Institutione Clericorum cap. 48 (Vid. Augustin., supra, pag. 394). Idem subdit, quod ex Isidoro accepit: « Propter carnales autem in Ecclesia, non propter spirituales, consuetudo cantandi est instituta; ut quia verbis non compunguntur, suavitate modulaminis moveantur. » Parum itaque 399 verisimile est id quod scribit vetus auctor apud Spelmannum, Photinum Lugdunensem, et Trophimum Arelatensem episcopos auctores fuisse, ut cursus Asiaticus in suis ecclesiis institueretur. Alio proinde ejus rei origo quaerenda est.

25. De Lugdunensis ecclesie cursu nihil antiquius occurrit quam quod legitur in collatione episcoporum, anno 499 habita coram Gundobado Burgundiae rege adversus Arianos. Designata a rege collatio ad diem festum sancti Justi. In vigilia ipsius solemnitate, episcopi decreverunt ad ejus sepulcrum pernoctare, ut futurae collationis successum Deo commendarent. « Evenit autem ut ea nocte, cum lector secundum morem inciperet lectionem a Moyse, incidit in illa verba Domini: *Sed ego indurabo cor ejus*, etc. Deinde cum post psalmos decantatos recitaret ex prophetis, occurrerunt verba Domini ad Esaiam dicentis: *Vade, et dices populo huic: Audite audientes*, etc. Cumque adhuc psalmi fuissent decantati, et legeret ex Evangelio, incidit in verba, quibus Salvator exprobrat Judaeis incredulitatem: *Vae tibi Corasaim*, etc. Denique cum lectio fieret ex Apostolo, pronuntiata sunt verba illa: *An divitias bonitatis ejus*, etc. Quod cum ab omnibus episcopis observatum fuisset, cognoverunt lectiones illas sic occurrere, volente Domino, ut scirent induratum esse cor regis. » Ex hoc insigni loco quinque discimus de antiqua psallendi apud Lugdunenses disciplina. Primum, in Vigiliis nocturnis quatuor lectionum genera facta fuisse, nimirum ex Heptateucho, ex Prophetis, ex Evangelio, et ex Apostolo. Deinde lectiones illas fortuito in illum diem incidisse, forte quod Pentateuchum et sequentes libri, 400 tum prophetarum, Evangelia, et Pauli Epistolae consequenter legerentur; et in sequenti officio inde lectio inciperet, ubi in superiori desiisset. Tertium, nocturnas Vigiliis a lectione incœpisse. Quartum vero, lectionibus Psalmorum cantum fuisse interpositum. Quintum denique, nullas de passione sancti Justi lectiones factas. Quod quam ob rem observemus, ex consequentibus intelligetur.

26. Ab eo tempore ad saeculum IX nihil de cursu Lugdunensi reperio in vetustis monumentis, praeter id, quod nobis suggerit Agobardus ejus urbis antistes in libro de divina Psalmodia, itemque in aliis libris de Correctione Antiphonarii, et contra Amalarium,

In primo ex his tribus libris asserit vindicatque usum Ecclesie Lugdunensis, quae nulla cantica, nisi ex Psalmis, nullos hymnos a poetis scriptos, nullas praeterquam ex sacra Scriptura lectiones in Dei laudibus tunc admittebat. « Sed et reverenda concilia patrum, inquit, decernunt, nequaquam plebeios psalmos in Ecclesia decantandos; et nihil poetice compositum in divinis laudibus usurpandum. » Hic locus respicit canonem duodecimum concilii primi Bracarenensis, quo decernitur, *Ut extra Psalmos, vel canonicarum Scripturarum Novi et Veteris Testamenti, nihil poetice compositum in Ecclesia psallatur, sicut et sancti praecipiant canones*, nempe concilii Laodiceni, cujus canon 59 *plebeios psalmos* in Ecclesia cani vetat; nec alios libros *Praeter Canonem* legi. Alia fuit disciplina concilii IV Toletani in canone 12, alia etiam quorundam Galliae conciliorum, ut Agathensis, canone 30, et Turonensis, canone 23, ubi hymni, et quidem Ambrosiani ad ecclesiastica officia probantur, imo et aliorum auctorum, *qui digni sunt forma cantari*. Agobardus 401 addit, cujus contra sententiam sufficere debere, quod « sicut in diebus ad missas non nisi divina generaliter eloquia decantantur, ita et in noctibus ad sacras Deo Vigiliis exhibendas ea procul dubio lex debeat observari. » Idem probat in sequenti libro de Correctione Antiphonarii, ubi haec verba: « Non ergo cujuscunque figmentis, sed Spiritus sancti eloquiis Majestas divina laudanda est. » Et paulo post laudat quosdam « religiosos viros, qui subjectis sibi fratribus praecipuum tale dederunt, » ut « nullus praesumat responsoria, aut antiphonas, quae solent aliqui composito sono pro libitu, non ex canonica Scriptura assumpta canere, in congregatione ista vel meditari, vel dicere. » Quae verba sunt sanctorum Pauli et Stephani in regulae suae cap. 14. Demum ita concludit Agobardus: « Quapropter, auxiliante Dei gratia, omni studio pietatis instandum atque observandum est, ut sicut ad celebranda[m] missarum solemniam habet Ecclesia librum mysteriorum fide purissima, et concinna brevitate digestum, habet et librum lectionum, ex divinis libris congrua ratione collectum, ita etiam et hunc tertium officiale[m] libellum, id est Antiphonarium, habeamus omnibus humanis figmentis et mendaciis expurgatum, et per totum anni circulum ex purissimis sanctae Scripturae verbis sufficientissime ordinatum; quatenus in sacris officiis peragendis... una a nobis atque eadem custodiatur forma orationum, forma lectionum, et forma ecclesiasticarum modulationum. »

27. Hunc ritum in aliquibus etiam nunc retinet ecclesia Lugdunensis; sed in plerisque, maxime in Psalmorum distributione, cum Romana convenit. Nullos hymnos habet, nisi ad Completorium; lectiones ex Actis sanctorum admittit

28. Eundem ferme ritum servat Ecclesia Viennensis, quae nullos pariter hymnos canit, nisi ad Completorium, 402 varios pro variis festis. In officio pro mortuis Vesperas collocat post Laudes. Unde in solemnibus anniversario omnium defunctorum Ve-

speras differt in diem secundam Noyembris. Et quidem hoc ordine præscribuntur in vetusto Ordine Romano ms. In Actis sancti Clari abbatis, qui sæculo vii floruit, recensentur utriusque sexus monasteria duodecim, in quibus numerosus chorus assiduis Deo laudes persolvebat. De cathedrali sancti Mauricii, aliisque ejusdem urbis ecclesiis hæc subdit auctor : « Porro in domo majori sanctorum martyrum apostolicam vitam tenentes, in unumque viventes plurimi clerici erant ; ita ut turmis dispositis, officiorum ministeria peragerent. Apud sanctum Severum quoque cætus clericorum venerabilis. Alia quoque venerabilia sanctorum in unum conversantium habitacula ad sexaginta, sub cura pontificis degentia, in Viennensi diocesi satis ordinabiliter sita erant. Sic tunc temporis ad gloriam omnipotentis Dei Viennensis Ecclesia florebat. » Ad hæc sacra loca, quæ Viennæ illis temporibus erant, pertinere videtur Aviti sanctissimi ejus episcopi fragmentum 5 : « Noverunt siquidem sceptræ sæculi nostri in quo sit virtus temporis sui ; quorum inexpugnabiliter, recte ut confidimus, plus hæc basilicis, quam propugnaculis urbs munitur. Cingitur undique sacrarum ædium tutamine dives accessus ; et ad portarum, quamvis patentium, limina tutiora, nisi sanctis janitoribus, non venit. Desistat hinc plane nutu superno usus armorum. » In his porro sanctis locis psallendi ritum viguisse colligitur ex his fragmenti 7 verbis : « Gallia nostra floreat. Orbis desideret quod locus inexit. Incipiatur hodie exustioni æternitas, dignitas regioni. Laudantibus in præsentem sæculo Deum, laudaturis pariter in futuro, renovet magis obitus, quam terminet actionem, » etc. Idem in fragmento 6, meminit **403** « lectæ passionis » sanctorum Agaunensium in eorum festivitate, quod « ex consuetudinis debito » factum dicit.

29. Quod sancto Trophimo Arelatensium primo episcopo tribuit vetus auctor apud Spelmannum, non adeo antiquum videtur institutum. Apud Sidonium Apollinarem, in lib. iv, epistola 11, Claudianus monachus, Mamerti Viennensis episcopi germanus et vicarius, laudatur, quod psalmos præcinerit, et lectiones per annum ordinaverit.

Psalmorum hic modulator et phœnax,
Ante altaria, fratre gratulante,
Instruccas docuit sonare classes.
Hic solemnibus annuis paravit,
Quæ quo tempore lecta convenirent.

Secundum Claudianum, divini in illa Ecclesia officii amplificator consensus est sanctus Cæsarius episcopus, teste Cypriano episcopo Tolonensi in libro primo de ejus Vita. Sic enim legitur num. 10 : « De profectibus itaque cunctorum sollicitus et providus Pastor statim instituit ut quotidie Tertiarum, Sextarumque, et Nonarum opus in sancti Stephani basilica clerici cum hymnis cantarent ; ut si quis forte sæcularium vel poenitentium sanctum opus exsequi ambiret, absque excusatione aliqua quotidiano interesse posset officio. » Et num. sequenti : « Adjecit etiam atque compulit, ut laicorum popularitas Psalmos et hymnos pararet,

atque et modulata voce, instar clericorum, alii Græce, alii Latine, prosas antiphonasque cantarent, ut non haberent spatium in ecclesia fabulis occupari. » Nimirum non solum Latini sermonis homines ibi erant, sed etiam Græci propter coloniam Phocensem, quæ Massiliam immigraverat. Neque recte per id tempus Latina lingua in Gallis ita familiaris erat, ut quivis eam absque præceptore intelligeret. Testem **404** huc appello Gregorium, Gallum nostrum scriptorem insignem, qui in cap. 12 de Vita Patrum agens de Brachione abbate, qui « cum esset adhuc laicus (sic legendum ex Ms.) in nocte his aut ter de strata suo consurgens, terræ prostratus orationem fundebat ad Dominum ; nesciebat tamen, aut, quid caneret, quia litteras ignorabat, » id est linguam Latinam.

B 30. Redeo ad Cæsarium, qui de instituta psallendi disciplina animi sui lætium sic effundit in sermone 288 appendicis novæ Augustinianæ : Gaudium, quod mihi Dominus de vestra sancta et fidei devotione concessit, verbis non prævalet explicare. Plures enim erant anni quod pro hac re æstibat anima mea, et tota cordis intentione desiderabam ut istam psallendi consuetudinem vobis pius Dominus inspiraret. Unde benedico Dominum meum, et quantas postum jugiter gratias ago, qui dignatus est implere desiderium meum. Cum enim vos ego ita psallere desiderarem, quo modo in aliis vicinis civitatibus psallebatur, taliter Deus præparavit animam vestram, et hoc etiam melius, Domino adjuvante, complentis. » Ad hæc in sermone 140 : « Et ideo rogo vos, fratres charissimi, ad Vigiliis matutinas surgite : ad Tertiam, ad Sextam, ad Nonam ante omnia convenite. Nullus se a sancto opere subtrahat, nisi quem infirmitas, aut publica utilitas, aut forte certa et grandis necessitas tenuerit occupatum. Nec solum vobis sufficiat, quod in ecclesia divinas lectiones auditis ; sed etiam in domibus vestris aut ipsi legite, aut alios legentes requirite, et libenter audite. » Ita Cæsarius ad laicos homines civitatis Arelatensis : qui « frequenter etiam ad Matutinas et Lucernarium propter advenientes recitabat homilias, » ex Cypriano episcopo Tolonensi in ejus Vita, num. 4, « ut nullus esset qui se de ignorantia excusaret. » In his Vigiliis matutinis non solum Scripturas sacras, sed etiam passiones **405** martyrum lectas fuisse ex eodem Cæsario intelligimus in sermone 390 appendicis novæ Augustinianæ : « Ante aliquot dies propter eos, qui aut pedes dolent, aut aliqua corporis inæqualitate laborant, paternam pietate sollicitus consilium dedi, et quodam modo supplicavi, ut quando aut passiones prolirent, aut certe aliquæ lectiones longiores legantur, qui stare non possunt, humiliter et cum silentio sedentes, attentis auribus audiant quæ leguntur. Nunc vero aliquæ de filiabus nostris putant, quod hoc aut omnes, aut certe plures quæ sanæ sunt corpore, frequenter debent facere. Nam ubi verbum Dei cooperit tacitari, quasi in lectulis suis, ita jacere volunt, » etc.

D 31. Ex his colligimus, primo publicarum precum institutionem non minus in gratiam populi quam

cleri factam fuisse. Deinde lectionum tempore fideles stetit in pedes, exceptis infirmis. Ad hæc nullam hic de Primæ officio fieri mentionem, sicut nec etiam in constitutione Injuriosi episcopi Turonensis, de qua inferius. Postremo hanc psallendi normam in vicinis Ecclesiis, antequam in Arelatensi, fuisse institutam.

32. Non multum distat Arelate Massilia, ubi medio sæculo versatus est Cassianus. In duobus in locis cursus Gallicani meminit, et primo quidem in lib. II Institutionum, cap. 8: « Illud etiam quod in hac provincia vidimus, ut uno cantante, in clausula psalmi omnes adstantes concinant cum clamore, *Gloria Patri et Filio et Spiritui sancto*, nusquam per omnem Orientem audivimus, sed cum omnium silentio ab eo qui cantat, finito psalmo, orationem succedere; hac vero glorificatione Trinitatis tantummodo solere antiphonas terminari, » id est, si bene interpretor, cantum alternum. Nam huic antiphonæ nomine apud antiquiores auctores intelligi **406** superius vidimus. Alter locus est in lib. III, cap. 4, ubi duo nos docet Cassianus. Primum, matutinam solemnitatem, id est Laudes, « expletis nocturnis psalmis et orationibus, post modicum temporis intervalum, » in Galliæ monasteriis fuisse celebratam. Quod etiam in regula sua præcipit sanctus Benedictus; atque de Emeritensi Ecclesia hiemis tempore in more fuisse tradit Paulus Diaconus in lib. de Patribus Emeritensibus, cap. 4. Secundum est, alteram « matutinam solemnitatem, » quod Primæ officium est, « in occidentis vel maxime regionibus » observatam. Et tamen Cæsarius, ut modo vidimus, Cassiano inferior ætate, nullam Primæ facit mentionem; sed tamen in appendice regulæ suæ eam diebus Dominicis ac festis præscribit, ut postea videbimus.

33. Non prætermittendus hoc loco Museus, seu (ut per vetustus Codex præfert) Maseus, qui « hortatu sancti Venerii episcopi (Massiliensis) excerpsit ex sanctis Scripturis lectiones, totius anni festis aptas diebus, responsoria etiam et psalmorum capitula temporibus et lectionibus congruentia. Quod opus tam necessarium a lectore in Ecclesia comprobatur, ut expeditam et sollicitudinem tollat, et moram; plebique ingerat scientiam, et celebritati decorem. » Hæc ex Gennadii cap. 79, ubi observat lectiones ad dies tantum festivos designari, non ad feriales.

34. Qua ratione ordinata fuerint Massiliæ divina officia, non liquet; at de Arelatensi ritu conjectare possumus ex regulis Cæsarii et Aureliani, qui longe diversum a Lugdunensi modum præscribunt. Ambo vero duos tantum nocturnas passim in Vigiliis nocturnis assignant, et lectiones uterque missas appellat. Et tria quidem folia ad unamquamque exigit Cæsarius; tres aut quatuor paginas, pro mensura libri, Aurelianus, **407** qui lectiones de passionibus martyrum in eorum festis præscribit, ut permittit tertium concilium Carthaginense. Ad hæc Cæsarius et Aurelianus in matutinis Laudibus canticum *Magnificat* et hymnum *Gloria in excelsis* pro diebus pas-

chalibus præcipiunt, itemque pro singulis Dominicis et majoribus festivitatis. Ab eodem Cæsario conditi sunt canones concilii II Vasensis, cujus canone 3 statuitur, ut *Kyrie eleison ad Matutinos, et ad missas, et ad Vesperam frequentetur*. Eam ob rem Aureliani regula id aliquando ter, aliquando etiam duodecies repeti jubet. Ejusdem concilii canon 5 decernit, *Ut in omnibus clausulis psalmorum post Gloria dicatur* Sicut erat in universis ejus provinciæ ecclesiis.

35. Præter ea Ferræolus Ucetiensis antistes, in regulæ suæ cap. 18: « Gesta martyrum, inquit, id est passiones sanctorum fidelium, quæ quorundam compaginata studio et sermone digesta sunt, tempore quo nobis diem migrationis eorum anni meta cursus sui legibus representat, recenseri in oratorio audientibus cunctis omnino decernimus. » Quod etiam de Viennensi et Arelatensi Ecclesiis superius observavimus. Denique Faustus ex monacho Lerinensi episcopus Regiensis, teste Sidonio in lib. IX, epist. 3, fuit « præcum peritus insularum, quas de palæstra eremitidis et de sanatu Lerinensium cellulanorum, in urbem quoque (suam) transtulit, nihil ab abbate mutatus per sacerdotem. » His omnibus adjungere par est metropoles Narbonensem, Burdegalensem, et Bituricensem, quarum episcopi in concilio Agathensi anni 506, canone 39, sancierunt, ut idem ordo in divinis officiis ubique servaretur, quem canonem integrum in consequentibus referemus. Ad hæc Gregorius in Historiæ lib. I, cap. 29, tradit apud Biturigas, **408** a primis acceptæ fidei temporibus, clericos ordinatos fuisse, qui « ritum psallendi susceperunt. »

36. Hæc fere sunt quæ de Lugdunensi, Viennensi, Arelatensi, aliisque vicinis ecclesiis nobis observanda occurrerunt: ex quibus intelligimus, primo quidem psalmos ab uno lectore aliquando fuisse recitados, testante Cassiano, et post finem singulorum versiculorum *Gloria Patri* ab omnibus cantatum; deinde vero eam psalmodiæ disciplinam successisse, ut omnes canerent, quod Cæsarius Arelate vicinarum Ecclesiarum exemplo instituit. Nunc ad alias Ecclesias progrediamur.

§ III.

De origine et propagatione divinarum officiorum in Lugdunensi secunda, tertia, et quarta, et in utraque Belgica.

37. Psalmodiæ antiquitatem in secunda Lugdunensi, id est in Rothomagensi Ecclesia, nullum illustrius commendat testimonium, quam Paulini epistola ad Victricium ejus urbis episcopum. « Denique nunc Rothomagum, et vicinis ante regionibus tenui nomine pervulgatum, in longinquis etiam provinciis nominari venerabiliter audimus, et inter urbes sacratissimis locis nobiles cum divina laude numerari. Haud immerito, cum totam illic, qualis in Oriente memoratur, Hierusalem faciem, apostolorum quoque præsentiam meritum tuæ Sanctitatis adduxerit: qui peregrinam memoriis suis urbem, affectu sanctorum

spirituum, et affectu operum divinatorum, sedibus suis comparant, qui in te ipso aptissimum sibi diversorium repperunt..... Ubi quotidiano sapienter psallentium per frequentes ecclesias et monasteria secreta concentu, castissimis ovium tuarum et cordibus delectantur **409** et vocibus, » scilicet amici Dei. Erat ergo jam tunc, id est sub finem sæculi iv, in illa civitate quotidianus psallentium concentus, non modo in monasteriis, sed etiam in aliis ecclesiis, exemplo monachorum, quos huic institutioni exemplum præbuisse facile esset demonstrare.

38. De ecclesia Turonensi, quæ tertia est Lugdunensis, id memoriæ prædidit Gregorius sub finem Historiæ suæ, Injuriosum episcopum ibidem instituisse « Tertiam et Sextam » in illa Ecclesia, « quod modo, subdit, in Dei nomine perseverat. » Hæc sub annum 530. Paulo post, id est anno 567, concilium Turonense in ordinem psallendi præscripsit, qui tam in ipsa basilica sancta beati Martini, quam in aliis ecclesiis servaretur. Hujus rei gratia conditus est canon 18, in quo quid singulis anni mensibus ad Matutinum psallendum sit, definitur, nulla aliarum horarum mentione facta, nisi Sextæ et Duodecimæ, sed tantum comparando veterum de Sexta et Duodecima institutum cum Matutini observatione, quam concilii Patres instituerunt, nempe ut non minus quam sex psalmi in Matutino, id est in nocturno officio, persolvantur, cum ad Sextam et Duodecimam totidem psalmos Patrum statuta præceperint, scilicet Ægyptiorum, de quibus Cassianus in libro in suarum Institutionum, capitibus 5 et 6, ubi hunc numerum duodecim psalmodiarum, tam in vespertinis, quam in nocturnis conventiculis custodiendum angeli magisterio institutum fuisse dicitur. Ubi nocturna conventicula non alia sunt quam Matutinum concilii Turonensis, cujus Patres ad hunc locum respexerunt. Itaque ad Tertiam et Sextam, quas Injuriosus in dies ordinaverat, concilium adjecit singulis etiam **410** diebus Matutinum. Ante id tempus sub Perpetuo metropolitano habitum est anno 465 concilium Veneticum, cujus canone 15 sancitum est *Ut idem ordo sacrarum et psallendi observaretur intra provinciam, et sicut unam, inquit Patres, cum Trinitatis confessione fidem tenemus, unam et officiorum regulam teneamus.* Et canone 14 : *Ut clerici, qui in civitate fuerint, matutinis hymnis intersint.* Jam ergo in provincia Turonensi ordo psallendi erat institutus, sed fortasse non pro singulis diebus, sed pro diebus festis. Unde Injuriosus in dies feriales Tertiam et Sextam instituit.

39. Turonensi Ecclesiæ adjungere mihi liceat Pictavensem, quæ licet alteri metropoli, nempe Burdegalensi, subjecta, magnam tamen cum ea affinitatem habet, tum ob viciniam, tum ob sanctum Martinum, quem Turonibus concessit Hilarius sanctissimus Pictavorum antistes. Huic inter primos psalmodiæ originem esse tribuendam conjiciebam, tum ex eo quod in Phrygiam ob catholicam fidem relegatus, hunc psallendi morem ex Asia in Galliam facile invehere potuit : tum quia Latinorum prius librum

A hymnorum composuit, teste Hieronymo, et post eum Isidoro. Exciderunt hymni illi; sed eos viderat Hieronymus, ex quo discimus, in hymnorum carmine Gallos indociles ab Hilario vocari, ut ipse Hieronymus testatur in præfatione libri in commentarii ad Galatas. Unus ex his integer hymnus inter Hilarii opera nobis reliquus est, iambicis versibus constans, qui filiæ ejus Abræ missus dicitur. In eo hymno fit mentio Matutinæ, cui horæ is aptatus est. Memoratu dignum id, quod Baudonivia in fine libri in de Vita sanctæ Radegundis tradit, scilicet morem tunc fuisse « in festivitate beati Hilarii reliquis monasteriis circumcirca **411** proximis, usque in mediam noctem Vigiliis celebrare; et de media nocte unumquemque abbatem cum suis fratribus ad suum revertisse monasterium ad suum cursum celebrandum. » Denique in Ecclesia Pictavensi Collectarum usus nondum invaluisse videtur tempore Fulberti episcopi Carnutensis, ut colligo ex epistola 79 ad Hildegarium sancti Hilarii ecclesiæ decanum : « Finitis autem capitulis, post orationem Dominicam, ubi dicitur, *Domine, exaudi orationem meam*, statim esset subdenda oratio, quæ ex libro Sacramentario recitatur. Patere tamen Ecclesiam retinere suum usum usque ad præsens. »

40. Ad quartam Lugdunensem tunc pertinebat Parisiorum civitas, cujus cleri fervens in divinis laudibus persolvendis studium testis locuples asserit Venantius Fortunatus. Is in libello de Vita sancti Germani hujus urbis episcopi, eum laudat ab infessa Vigiliarum constantia, quæ ea erat, ut « quinquaginta psalmos vel amplius in templo sui pectoris Domino decantaret, » id est recitaret, « antequam reliquos de sopore commoneret assurgere : » deinde ut « se mutantibus clericis, sine vicissitudine ipse decantandi modulamina non finiret. » Postremo « tertia noctis hora ingrediens in ecclesiam, non est egressus ulterius psallentium ab ordine, donec clarescente die, decantatus solemniter cursus universus consummaretur ex canone. » Hic de multis nos admonet Fortunatus. Primo, episcopo moris fuisse ut clericos suos ad Vigiliis nocturnas excitaret, ac proinde sub eodem tecto cohabitasse omnes. Deinde clericos sibi invicem in canendi vices successisse. Ad hæc tertia noctis hora Vigiliis fuisse inchoatas in Ecclesia Parisiaca : quæ laudabile hoc institutum etiam nunc religiose servat, nocturnas Vigiliis ad mediam noctem persolvendo. Postremo sacri cursus canonem tunc ratum **412** ac fixum fuisse. De Lupo Senonensi episcopo id etiam litteris mandavit ejus Vitæ scriptor, ipsum « ea hora qua clero incumberet matutina peragere solemnitas, suis manibus signum pulsasse. »

41. Præclarum vero est ejusdem cleri Parisiacensis ob assiduam psalmodiam elogium apud eundem Fortunatum, in lib. II, carmine 10 :

Celsa Parisiaci cleri reverentia pollens
Ecclesiæ genium, gloria, munus, honos;
Carmine Davidico divina poemata pangsens,
Cursibus assiduis dulce revolvit opus.

Inde sacerdotes, leviticus hinc micat ordo :
 Illos canities, hos stola pulchra tegit.
 Illi jam senio, tamen hi bene vestibus albert,
 Ut placeat summo picta corona Deo.
 In medio Germanus adest antistes honore,
 Qui regit hinc juvenes, subgrit inde senes

Ex sequentibus versibus colligi videtur, psalmodum cantum a media nocte ad lucem continuum fuisse. Atque huc fortasse spectat quod ex Germani Vita mox retulimus, clericos sibi in canendo successisse.

Miles ad arma celer, signum mox tinnit in aures,
 Erigit excusso membra sopore toro.
 Advolat ante alios mysteria sacra requirens
 Undique quisque suo templa petenda loco.
 Flagranti studio populum domus irrigat omnem,
 Certatimque monent quis prior ire valet.
 Pervigiles noctes ad prima crepuscula jungens,
 Construit angelicos turba verenda choros.

Neque tantum vocum, sed etiam musicorum instrumentorum usum in Parisiaca Ecclesia tunc fuisse subdit idem Poeta.

413 Hinc puer exiguis attemperat organa cannis;
 Inde senex largam rapit ab ore tubam.
 Cimbalica voces calamis miscentur acutis,
 Disparibusque tropis fistula dulce sonat.
 Tympana rauca senum puerilis tibia mulcet,
 Atque hominum reparant verba canora lyram.

Postremo non solum clericos, sed etiam laicos cantandis Dei laudibus dedisse operam constat ex sequenti versu :

Pontificis meritis clerus, piens psallit et intans.

42. Hæc sunt quæ de antiquo cursu Gallicano apud probatos auctores reperire nobis licuit. Cæterum ex aliis intelligimus serius apud quasdam Ecclesias quotidianum psallendi morem admissum fuisse. In Ecclesia Virdunensi Paulus episcopus, qui sub annum 647 vivere desiit, hunc ritum instituit, aut certe restituit, prædiis hanc in rem a Dagoberto rege et a Grimone in dotem canonicorum impeiratis. Nam ante id tempus ecclesia illa « ita rebus destituta erat, ut nemo clericorum esset qui assidue (ut sic præcipit ecclesiasticus ordo) missarum solemniam, vel consuetum psalmodum inibi compleret cursum; sed præ inopia vix et cum magno labore per singulos dies adveniebat aliquis forensis presbyter, et citissime, satisque indecenter horarum et missæ simul complens officia, mercede accepta, revertebatur ad propria. Similiter secundus et tertius, cæterique, donec idem ordo confusus a novissimo rediret ad primum. » Hactenus ex ipsius Pauli Actis, quæ in sæculo VII nostro habentur

43. Nec fere alio modo hic ritus in Ecclesia Antissiodorensi sub finem sæculi VII fuit institutus. Tetricus quippe episcopus, primo suæ ordinationis anno, constituit ut abbates, archipresbyteri et parochi 414 rurales cum dominicis (ut Acta episcoporum habent) clericis, in ecclesia sancti Stephani divinum persolverent officium; ita ut sua cuique monasterio, archipresbytero, vel parochio hebdomada incumberet, assignato singulis stipendio ex dominico cellario.

44. Eodem tempore apud Rhemos Rigobertus pontifex « canonicam clericis religionem restituit, »

A eisque « sufficientia victualia constituit, et prædia quædam illis contulit, necnon ærarium commune usibus eorum instituit. » Ita Frodoardus in lib. II cap. 11. At Rigoberti Vitæ scriptor paulo aliter idem attestatur his verbis : « Canonicam clericis religionem instituit. Juxta numerum quoque eorum, quotus illo in tempore erat, sufficientia et continua eis victualia constituit, quatenus divino cultui liberius atque instantius insistere quivissent. Prius quippe quam exoptabilis hic altor ac pater eorum adveniret, non eis dabatur canonicus panis, et non erant, ut sunt hodie, canonici, sed sicut matricularii. Et ad hæc res proprias cum habitatoribus earum illis contulit, qui singulis necessitatibus eorum perpetuo deservirent. Primus Rhemensium hic episcopus fertur commune eis instituisse ærarium, generaliter illorum usibus in sæcula profuturum. » Quod Rigobertus hic dicitur, canonicam clericis religionem instituisse, sive, ut Frodoardus habet, restituisse, id ita intelligendum est, ut eos ad communem vitam composuerit, commune eis tribuendo ærarium : cum antea reditus communes non haberent, sed stipem suam in dies ab episcopo acciperent, sicut matricularii, ecclesiæ catalogo ascripti. Beatus Remigius in suo ipsius testamento clerum ecclesiæ Rhemensis et matricularios designat his verbis : « Subdiaconis solidos duodecim, lectoribus solidos duos, ostiariis et junioribus solidos duos jubeo dari. Pauperibus in matricula positus, 415 ante fores ecclesiæ expectantibus stipem, duo solidi, unde se reficiant, inferentur. » Similiter agendo de Ecclesia Lugdunensi seu Laudunensi, solos subdiaconos, lectores, ostiarios et juniores nominat, nulla presbyterorum aut diaconorum mentione facta. Per id tempus clerum Ecclesiæ Rhemensis ad officia divina satis numerosum fuisse inde colligi potest. Sed cum temporum procellis imminutus fuisset, eum restituit sanctus Rigobertus. Ab hujus tempore auctus est sine dubio in Rhemensi Ecclesia divinus cultus, qui fortean prius ob canonicorum penuriam non ita solemnitas erat. Nunc vero tanta illic majestate et ritu gravitate celebratur, quanta vix in ulla alia cathedrali ecclesia.

§ IV.

Divinorum officiorum institutio in parochialibus aliisque ecclesiis.

45. Cum officia divina non magis ad clericorum pensum quam ad fidelium exemplum instituta sint, non parum intererat ut non solum in cathedralibus, sed etiam in parochialibus aliisque ecclesiis celebrarentur, quatenus per ecclesiæ ejusque facultates id liceret. Hujusce instituti nullum antiquius invenio monumentum, quam in concilio Epaonensi, cujus canone 25 id constitutum est : *Sanctorum reliquiæ in oratoriis villaribus non ponantur, nisi forsitan clericos cujuscunque parochiæ vicinos esse contingat, qui sacris cineribus psallendi frequentia famulentur.* Mos igitur eo tempore erat, id est sæculo VI ineunte, ut in locis ubi sanctorum reliquiæ asservabantur, officia divina per proprios aut vicinos clericos persolverentur.

Consentanea est huic sanctio concilii Cabilonensis A medio sæculo vii **416** celebrati, in canone 13, de oratoriis quæ per villas fiunt, ut sint in potestate episcoporum; qui ex facultatibus ibidem collectis procurant ut officium divinum possit impleri, et sacra libamina consecrari.

46. Concilium Emeritense in Lusitania, post medium sæculum vii de parochianis presbyteris statuit, canone 19, *Ut de ecclesie tuæ familia clericos sibi faciant, quos per bonam voluntatem ita nutrant, ut et officium sanctum digne peragant, et ad servitium suum aptos eos habeant.* Item apud Anglos, anno 787, decretum est in concilio Celfchtensis cap. 7, *Ut omnes ecclesie publicæ canonicis horis cursum suum cum reverentia habeant.* Unde Eadgarus rex sæculo x edixit, cap. 45; *« Ut quis stat's temporibus campanas pulset, et ut omnis tunc sacerdos cantum suum horarium in ecclesia psallat. »* Non alia apud nos disciplina. Nam apud Reginonem, in Collectione canonum, lib. 1, cap. 208, refertur concilii Namnetensis caput 19, in hæc verba: *Presbyter, mane matutinali officio expleto, pensum servitutis suæ canendo* (id est privatim recitando) *Primam, Tertiam, Sextam, Nonamque persolvat; ita tamen ut postea, horis competentibus, juxta possibilitatem, aut a se, aut à scholaribus publice compleantur.* Verbum *canendo* interpretor de privata recitatione, nec aliam interpretationem sequentia patiuntur. Sic autem hæc vox aliæque similes aliquando sumuntur apud ejusmodi auctores, ut alias probavimus. Et quia hæc observatio alicujus momenti est in nostro argumento, unam affero indubitatum Remigii Antissiodorensis monachi testimonium, qui in explicatione super Canonem missæ, ubi rationem reddit, cur Canon tacite recitetur: *« Idcirco, inquit, venit consuetudo in Ecclesia, ut tacite ipsa obsecratio atque consecratio a **417** sacerdote cantetur, ne verba tam sacra vilescerent. »* Non aliter accipitur Verbum *canendi* in prædicto canone concilii Namnetensis; quod quo tempore celebratum sit, incertum est. Hoc capitulum totidem verbis refert Hincmarus in primi Capitularis articulo 9. Porro psalmodiam in ruralibus etiam ecclesiis sæculo vii viguisse illud argumento est, quod sanctus Eligius Noviomensis antistes, *« cum dioceses suas, »* id est parochias, *« ut episcopis mos est, visitaret; »* ob pravos cujusdam presbyteri mores, *« in una basilica interdixit cursum vel oblationem, »* ut legitur in ejus Vita lib. II, cap. 20.

47. Sane Riculfus sæculo ix episcopus Suessionensis eandem fere constitutionem habet articulo 3 ad suos parochos: *« Habetè, quæso, studium in psalmos cantando, in divinos libros legendo, in canonicas horas custodiendo, id est Primam, Tertiam, Sextam, missarum quotidianam celebratione, Nonam, Vesperas et Completorium, atque matutinale officium decantando; et invitare parochianos vestros, ut si ad alios cursus venire non sufficiunt, saltem missas audire frequentius studeant, et Dominicis, atque aliis diebus festis, Vespèras, Matutinas et missas frequentare non prætermittant. »* Primis Ecclesiæ sæculis,

fideles ad nocturnas proses surgebant, ex Tertulliano, in Apologia cap. 2; ex Plinii epistola ad Trajanum, de Christianis; et Eusebii lib. III, cap. 35; atque Nicephori lib. in cap. 17, quibus adde Hilarium in psalmum cxviii, et Ambrosium variis in locis. Solemnis erat etiam Lucernarii hora sub finem diei, teste Prudentio cum aliis, antequam Vesperarum nostrarum ritus esset institutus. Scriptor Constitutionum apostolicarum, in lib. VIII, cap. 34, fideles omnes universim alloquens: *« Preces, inquit, facite mane, tertia, sexta, nona, vespere, atque ad galli cantum. »* **418** Postea refrigescente pietate, diebus festis ac Dominicis fideles a Matutinis abesse religioni duxerunt. Unde Ebroinus die Dominico, cum ab hoc Matutinarum officio in ædes suas rediret, ab adversariis necatus est. Nunc eo devenit pietas, ut qui a missa vel privata non abfuerit diebus præceptis, egregie religiosus habeatur. Quod tamen citra offensam dictum sit piorum hominum, qui nostra etiam ætate, priscorum Christianorum religionem ac mores pro modulo imitantur.

§ V.

Divinorum officiorum in Gallicanis ecclesiis antiqua ordinatio describitur.

48. Hactenus quid de cursu Gallicano in variis Ecclesiis observare licuit, rudi opere exposuimus; sed in quo hic cursus consisteret, nondum ex superioribus satis distincte intelligitur. Id vero accurate describere difficile est, tum quia diversi fuerunt in variis Galliarum Ecclesiis ritus, tum quia nos hujus rei vetera monumenta deficiunt. Sed tamen generale quoddam Gallicani cursus specimen sub uno conspectu hic ponere visum est, ad majorem argumenti quod tractamus illustrationem.

49. Principio id maxime curarunt ubique episcopi, ut in quavis provinciis uniformis in divinis officiis ritus servaretur. Exstant varia hæc de re decreta cum apud Gallos, tum apud Hispanos. Iosignis est in primis constitutio Toletani concilii IV, cujus Patres post expositam catholicam fidem nihil antiquius habuerunt, quam ut uniformem psallendi modum adstruerent canone 2: *« Placuit ut omnes sacerdotum, qui catholicæ fidei **419** unitate complectimur, nihil ultra diversum aut dissonum in ecclesiasticis sacramentis agamus; ne quælibet nostræ diversitas apud ignotos seu carnales schismatis errorem videatur ostendere, et multis exstet in scandalum varietas Ecclesiarum. Unus ergo ordo orandi atque psallendi a nobis per omnem Hispaniam et Galliam conservetur; unus modus in missarum solemnitatibus, unus in vespertinis, matutinisque officiis: nec diversa sit ultra in nobis ecclesiastica consuetudo, quia una fide continemur et regno. Hoc enim et antiqui canones decreverunt, ut unaquæque provincia et psallendi, et ministrandi parem consuetudinem habeat.* Hoc decretum conditum est non solum pro Hispaniis, sed etiam pro Gallia Narbonensi, quæ tunc Visigothorum regno continebatur.

50. Qui sint illi canones à Toletanis Patribus laudati, intelligimus ex decretis aliorum conciliorum,

nempe Bracarenensis in Lusitania, Gerundensis in C - A Turonensi praemisso. Hanc enim esse istius concilii contentiam persuadet primo Patrum exemplum ex Cassiano petiitum ad probandum duodecim psalmerum numerum apud Aegyptios monachos receptum tam « in nocturnis, » quam « in vespertinis conventiculis. » Deinde nequaquam veri simile est solum Laudum officium, omissis precibus nocturnis, a Patribus Turonensis synodi fuisse institutum. Ad hæc non is non erat Laudum ritus per id tempus in Gallicanis ecclesiis, qualis in eo concilio assignatur. Nam ad officium « temporis matutini » seu Laudum Gallus Arvernorum episcopus, morti proximus, recitavit « psalmum quinquagesimum, benedictionem » seu canticum trium puerorum, et « Alleluaticum psalmum, » id est psalmum cxxviii et duos sequentes, qui *Alleluia* pro titulo habent, testante Gregorio de Vitis Patrum cap. 7. Præter ea idem Gregorius nocturnas publici officii preces non uno in loco Matutinas appellat. Primus locus est in lib. 1 do Miraculis sancti Martini cap. 53 : « Tertia autem nocte, postquam advenimus ad sanctam basilicam, vigilare disposuimus, quod et implevimus. » Has vigilias Gregorio cum suo clerico privatas fuisse constat ex contextu narrationis. « Mane autem facto, subdit Gregorius, signo ad Matutinas commoto, reversi sumus dormitum. » Ea signum 422 publicarum de nocte precum, quæ hic Matutinae vocantur. Alter locus est apud eundem Gregorium in lib. de Vitis Patrum cap. 8, ubi Nicetius Lugdunensis antistes, cum aliquando « surrexisset ad Matutinum, exspostatis duabus antiphonis, egressus (dicitur) in sacrarium; ubi dum resideret, diaconus responsorium psalmum canere cepit, » nimirum post lectionem.

51. Neque vero solum in unaquaque provincia, sed etiam in tota Gallia communis quidam ritus vigebat, si non in omnibus, saltem in plerisque uniformis, qui communi appellatione cursus Gallicanus a maioribus nostris dictus est, ut in Actis sancti Walarici abbatis : « Cursum vero tam monasterialem, quam et 420 Gallicanum magno studio indesinenter observabat. » Idem de sancto Serenico legitur, nempe quod « absque peculiari supplicatione, Romanum seu Gallicanum, necnon et sanctorum Benedicti et Columbani cursum horis singulis Domino decantaret. » Itaque Gallicanae omnes Ecclesiae in unum aliquem modum conspirabant, qui cursus Gallicanus dicebatur.

52. De nocturnis officiis id statuit anno 567 concilium Turonense II, canone 18 : *Ut in diebus festis ad Matutinum sex antiphonæ binis psalmis explicentur... Septembri septem antiphonæ binis psalmis; Octobri octo binis psalmis; Novembri novem ternis psalmis; Decembri decem ternis psalmis; Januario et Febuario itidem usque ad Pascha.* Ubi obiter advertit, annum desinere in Pascha. Sed quid sibi voluit hæc similiaque verba : *Sex antiphonæ binis psalmis explicentur ? An plures antiphonæ quam Psalms ? Imo bini aut terni psalms pro singulis antiphonis.* Id ex consequentibus intelligitur, ubi additur, *ut vel duodecim psalms expediantur ad Matutinum.* Ergo sub singulis antiphonis bini Psalms canebantur.

53. Quid Patres synodi Turonensis Matutini vocabulo hic significant, non levis est difficultas. Quidam huic locum de nocturno officio interpretantur, quidam de solis Laudibus matutinis, quas Matutinorum nomine sanctus Benedictus aliique veteres designare solent. Jam superius pag. 110 præmisimus, Matutinum seu Matutinos ambiguae esse significationis, quo nomine aliquando Laudes (ut vocamus), aliquando Primæ officium exprimitur apud Cassianum; aliquando vero ipsum nocturnum officium, quod matutinis horis celebrari mos erat in Dominicis diebus et festis minoris 421 solemnitatis. Duplicis quippe generis erant nocturnæ preces : aliæ Vigilias in solemnioribus festis usitatae, sic dictæ, quod ab ineunte, aut certe a media nocte circiter initium ducerent; aliæ Matutinae in profestis et Dominicis, quibus tardius nocturnæ preces persolvebantur. In hoc significato Matutinum sumitur in concilio Venetensi anni 465, canone 14, ubi præcipitur *ut clerici qui in civitate fuerint matutinis hymnis intersint; et in concilio*

54. Itaque secundum præscriptum concilii Turonensis, duodecim minimum psalmis, continenter sub sex antiphonis recitatis, succedebant lectiones cum suis responsoriis. De mense Augusto nulli psalmi præscribuntur, sed hoc tantum : *Toto Augusto manicationes fiant, quæ festivitates sunt et missæ sanctorum.* (quem locum expliat Aimoinus in lib. III Historiæ Francorum, cap. 81 : « Porro toto Augusto, propter crebras festivitates; manicationes fiebant. Manicare autem mane surgere dicitur. » Sed quid consequenter est, ut quia toto Augusto mane surgebatur ob frequentes festivitates, nulli psalmi ad hunc mensem præscribantur? Fortassis quod missæ sanctorum tunc sanimo mane dicerentur ob messis necessitatem. Nam festivitates illæ pleraque celebratione missæ terminabantur. Antiphonarium Turonense recensetur inter libros; quos medio sæculo VIII Wido abbas Fontenellensi monasterio largitus est. Quod de mense Augusti missis quotidianis tradit concilium, longe recedit a more Cisterciensium, id est Barbellensium, in diocesi Parisiensi monachorum : qui « messium tempore cessabant a solemnitate missarum, » quoniam colligendis segetibus erant occupati. Quocirca Philippus Augustus instituit ut « singulis diebus mane, in remedium animæ patris sui Ludovici VII; qui istis sepultus est, « Mie-

sarum solemnia celebrarentur. » Quibus peractis, « si quas haberent messes » monachi, 423 quotidie possent illis metendis operam dare. » Hujus rei diploma datum est anno 1186, editum in lib. vi de *Re diplomatica*.

55. Ad Vigilias seu nocturnas preces aliquando ipsi episcopi, aliquando is cui hæc ab eis commissa fuerat, clericos excitabant. De sancto Germano Parisiorum episcopo Fortunatus tradit, id per se ipsum præstitisse, ut superius vidimus. Cæsarius Arelatensis hanc curam Stephano diacono injunxerat, ex *Vitæ ejus lib. II, num. 4*. Qui Cæsarius id observabat, « ut nullus suorum, qui secum manebant, ante horam legitimam excitaretur. » Ita sanctus Benedictus officium significandi officii divini imponit abbati, aut diligenti alicui fratri, cui abbas vices suas commisserit.

56. Concilium Narbonense anni 589, canone 2, præcipit, ut *in fine cujusque psalmi gloria dicatur, et per intervalla majorum*. Nam psalmi prolixiores in duas pausationes dividebantur, et per quamcunque pausationem *Gloria Trinitatis decantabatur*. Quod etiam statuit sanctus Benedictus. Ad hæc *Sicut erat post Gloria addit concilium Vasense II, canone 5*. Denique præter *hymnos Ambrosianos concilium Turonense II* mox laudatum, canone 25, admittit etiam eos qui *digni sunt forma cantari*.

57. Primæ officium quando primum in Gallia receptum sit, non constat. Cassianus, in lib. I *Institutionum*, cap. 4, auctor est hanc « Matutinam (quo nomine Primæ officium intelligit) in occidentibus vel maxime regionibus observatam » fuisse. Quod an de Gallia intelligendum sit, dubitare licet, cum nulla mentio Primæ fiat in constitutione Injuriosi episcopi Turonensis, qui Tertiam et Sextam instituit, nulla Primæ facta mentione. Quod etiam 424 de Cæsario Arelatensi superius vidimus. At reponi potest, Primæ quidem officium diebus ferialibus, de quibus agit Injuriosi constitutio, non fuisse præscriptum, sed tantum festivis ac Dominicis. Certe Cæsarius in regula sua his solis præter Sabbatum diebus, scilicet majoribus festis et Dominicis, Primam præscribit his verbis: « Deinde dicenda est Prima cum psalmis sex, et hymnus, *Fulgentii auctor ætheris*: Lectiones duæ, una de Veteri, alia de Novo Testamento, et capitellum. Hoc modo Dominica vel Sabbato et majoribus festivitatibus fieri debet. » Quod si Cæsarius Primæ officium sanctimonialibus pro diebus ferialibus non imposuit, multo minus insolens esse debet quod idem in ecclesia sua cathedrali, itemque Injuriosus in sua illud eisdem diebus prætermittendum censuerint. Totidem psalmos et lectiones, cum capitello, eundemque hymnum ad Primam instituit Aurelianus, sed eam diebus singulis assignasse videtur.

58. Idem ad subsequentes horas exigit sex psalmos, tum post antiphonam, hymnum, lectionem et capitellum; ad Lucernarium psalmum directaneum, antiphonas duas, hymnum, et capitellum; ad Duodecimam psalmos decem et octo, antiphonam, hym-

num, lectionem et capitellum. Ubi vides in omnibus officiis hymnum psalmis et antiphonis postponi, quoniam nos ad Primam et tres subsequentes horas præponere solemus. Lucernarii officium, ut Duodecimæ prævium, celebrabatur eo tempore quo lucernæ accendebantur ad Duodecimam, id est ad Vesperas.

59. In concilio Turonensis canone prælaudato fit mentio de Sexta et Duodecima, non definiendo, sed comparando utriusque officia ab antiquis Patribus instituta 425 cum Matutino, cujus officium in eo concilio definitur. Sic quippe argumentantur hujus concilii Patres: *Quia Patrum statuta præceperunt ut ad Sextam sex psalmi dicantur cum Alleluia, et ad Duodecimam duodecim psalmi item cum Alleluia, cur ad Matutinum non item vel duodecim explicantur?* Ex quibus verbis dubium est an concilium statutis veterum Patrum (scilicet Orientalium, de quibus Cassianus in libro II) adhæserit in assignando Sextæ et Duodecimæ officio.

60. Duodecimæ officium a Completorio distinctum fuisse patet ex regula Aureliani. In veteri Missali Gallicano duæ referuntur orationes pro Duodecima, nempe pro Vigiliis Nativitatis Domini et Paschæ. Posterior horam notat, Deum deprecando, ut *vergente die* vocem rugitus exaudiat, et *superveniente caligine noctis* fideles luminis sui splendore illustret. Itaque *vergente die*, id est hora lucis ultima, hoc officium celebratur.

61. Cæsarius ad Lucernarium seu Vesperas benedictionem populo impertiebatur, ex *Vitæ ejus libro II, num. 12*: « Factum est ut quodam tempore quatuor ei episcopi ad occursum venirent, cum quibus ad Lucernarium ad basilicam sancti Stephani descendit. Cumque expleto Lucernario benedictionem populo dedisset, » etc. Præter ea sæpe homilias aut ipse « memoriter » recitabat, aut, si quando valetudo non sinebat, per alios recitari curabat, tam « ad Matutinos, » quam « ad Lucernarium, ut nullus esset, qui se de ignorantia excusaret. » Neque id solum diebus festivis, sed et ferialibus præstabat. *Lege sis admonitionem in sermonem 22* appendixis novæ Augustinianæ. De hac benedictione, quæ ab episcopis vel presbyteris in fine Matutinorum et Vesperarum dabatur, legendus est canon 30 concilii Agathensis. *Et quia convenit ordinem 426 Ecclesie ab omnibus æqualiter custodiri, studendum est, ut sicut ubique fit, et post antiphonas, Collectiones per ordinem ab episcopis vel presbyteris dicantur; et hymni matutini vel vespertini diebus omnibus decantentur; et in conclusione matutinarum vel vespertinarum missarum, post hymnos capitella de psalmis dicantur; et plebs collecta oratione ad vesperam ab episcopo cum benedictione dimittatur.*

62. Hæc sunt quæ de cursu Gallicano apud veteres auctores observare potuimus. Sæculo IX uniformis penes clericos erat psalmodiæ disciplina, ut ex Amalarii supplemento ad librum de divinis Officiis, aliisque scriptoribus intelligimus. Id factum a tempore quo Paulus papa in Galliam transmisit *Antiphona-*

rium Romanum, cujus exemplum Harduinus Fontanellæ reclusus tunc descripsisse memoratur. Psalmodiæ ritum, qui hodie quoque in plerisque ecclesiis Gallicanis viget, descripsit Gregorius VII in concilio Romano, cujus decretum refertur de Consecrat. dist. 5, cap. *In die*.

§ VI.

De obligatione clericorum ad cursum privatim recitandum; ubi de itinerantibus et infirmis.

63. Tanta Christianis omnibus Deum precandi ratio et necessitas incumbit, ut jugem et non intermissam ab eis orationem exigit Apostolus, quantumvis diversis fluctuantis ac miseræ vitæ incommodis ac curis distrahantur. Non minor sine dubio, imo strictior assiduæ precatationis obligatio clericos spectat, utpote qui quasi quidam inter Deum et homines sequestri, speciali titulo Majestati divinæ consecrati ac mancipati sunt, atque a terrenis sollicitudinibus magis **427** liberi et immunes. Quapropter apostoli sic orationi sese adstrictos esse sentiebant, ut, relicta diaconis inferioris ministerii cura, totos se precatationi et prædicationi verbi Dei addictos profiterentur. Sed quoniam humana imbecillitas, atque adeo multiplex hujusce vitæ necessitas non patitur ut homines continuo mentis intentione in Dei laudibus et oratione occupentur; imo etiam Deo magis acceptum sit ut clerici aliis ordinis sui officiis, quæ proximi caritas exigit, identidem incumbant; ideo « diversas orandi horas, » ut Hieronymus ad Eustochium loquitur, « habere debent, ut si forte aliquo fuerint opere nimium detenti, ipsum eos ad officium tempus admoneat. » Atque hoc demum pacto jugis orationis præceptum implere possunt, ex Augustino, « si nullo die intermittantur opera orandi. » Porro, ut idem sanctus Doctor ait in epistola ad Probam, « ideo per certa intervalla horarum ac temporum etiam verbis rogamus Deum, ut ipsis rerum signis nos acrius excitemus. Dignior enim sequetur effectus, quem frequentior præcedit affectus. »

64. Sancta hæc institutio nulli non probatur: sed durior multo videtur illa obligatio qua sub lethali peccati poena hæc divinorum officiorum recitatio a sacris ministris exigitur. Consent quippe ejusmodi homines novitiam hanc esse obligationem, priscis temporibus ignotam, nec ulla Ecclesiæ universæ lege impositam, sed a scholasticis et a casuum arbitris inductam. Et quidem optandum esset ut Christi ministrorum voluntas ita sponte sua curreret ad officia pietatis, ut nullo legum stimulo indigeret. Sed tanta est depravatio consuetudinum, tanta opinionum vanitas, ut legum adminicula necessaria sint ad revocandos bonos mores, ne penitus intereant; et ad retinendam pietatem, **428** ne Dei oblivio tandem animos occupet. Quod sane magnopere timendum esset de multis eorum, qui divino cultui mancipati, ita rerum sæcularium curis ac desideriis abripiuntur, ut nisi ad Deum precandum quadam lege admonerentur, minus de Deo cogitaturi essent quam ipsi sæculares. Itaque ad Ecclesiæ religionem pertinebat ut

A languentem sacrorum ministrorum pietatem legibus excitaret, ut saltem aliquot horas divinis laudibus insumerent, quorum omnis cogitatio in Deum et de Deo esse deberet. Sive ergo ea lex est, sive consuetudo, qua ministri sacri ad recitandas horas canonicas tenentur, sancta et inviolabilis esse debet: cum sit quædam interpretatio juris divini, orta que sit ex ipsa clericorum conditione, qui toti divino cultui sunt mancipati. Sed his omissis, duo nobis hoc loco disquirenda sunt. Unum, quo ex tempore hæc divinorum officiorum privata recitatio in Ecclesia recepta sit, præsertim apud Gallos. Alterum, quo demum sæculo in legem evaserit hæc consuetudo, et an fuerit lex illa generalis.

65. Atque ut a priori incipiam, non uno in loco Venantius Fortunatus memorat, Germano Parisiorum episcopo, qui medio sæculo vi vixit, hunc fuisse morem, ut quotidianum cursum religiose persolveret. Nam in ejus Vitæ capite 63 mentionem facit de « cantato cursu Tertiz » per Germanum, id est recitato; et signantius capite 76: « Qui equitans in itinere, inquit, semper de Deo aliquid, aut verbo contulit, aut cantavit, cursum nudo capite dicens, etsi nix aut imber urgeret. » Gregorius vero Turonensis ita cursui recitando etiam addictus erat, ut « expergefactus circa medium noctis, ad cursum reddendum surgeret, » in Historiæ lib. viii, cap. 15. **429** Et in lib. v, cap. 19, cum is apud Parisios versaretur tempore concilii: « Ea vero nocte, inquit, decantatis nocturnalibus hymnis, » id est privatim recitatis, « ostium mansionis nostræ gravibus audio verberibus cogi. » Idem de se ipse testatur in lib. ix, cap. 6. Neque id peculiari religione faciebat, sed ex more aliorum sacerdotum. Nam in libro de Gloria confessorum cap. 31, agit de quodam presbytero, qui in itinere constitutus, cum apud pauperem quemdam hospitatus esset, « juxta morem sacerdotum nocte ab stratu suo consurrexisse, et orationi adstitisse » perhibetur. Unde in lib. de Vita Patrum, cap. 7, Gregorius Lingonensis præsul, « nocte de stratu suo, nullo sentiente, consurgens, ad orationem, Deo tantum teste, pergebat; ostio divinitus reserato, attente psallebat in baptisterio. » Hoc psallentium, « tanquam multarum vocum, per trium horarum et fere amplius spatium audiebatur. » Postea, « impleto cursu, revertens ad lectulum, ita se caute super stratum deponebat, ut prorsus nemo sentiret. » Denique (quod maxime ad rem facit) Gregorius Turonensis Salonio et Sagittario episcopis, quod cursum sacrum negligerent, vitio vertit in lib. v, cap. 21: « Nulla prorsus de Deo erat mentio, nullus omnino cursus memoriæ habebatur. »

66. Incertum quo tempore celebratum sit concilium Namuetense, cujus canonem 19 adducit in eunte sæculo x Regino abbas Prumiensis in lib. i, cap. 208: *Presbyter, mane matutinali officio expleto, pensum servitutis suæ canendo (id est recitando) Primam, Tertiam, Sextam, Nonamque persolvat, etc.*, quæ superius retulimus. Particularis quidem hæc Synodus est,

non universalls : sed tamen ejus auctoritas valet ad probandam Ecclesiæ tunc temporis consuetudinem ac legem. Suffragatur Chrodegangus Mettensis antistes post medium sæculum 430 fm. In enim in regulæ canonicis præscriptæ cap. 27 ita præcipit : « Quicunque ex clero in itinere cum episcopo vel cum alio proficiscuntur, ordinem suum, in quantitate iter vel ratio permiserit, non negligant; et non eos debent præterire horæ constitutæ, tam de officiis divinis quam aliunde. Neque id solum pil moniti et consilii instar erat, sed ita præceptum censebatur, ut qui secus fecissent, peccati se reos agnoscerent. Unde Alcuinus, in formula confessionis, col. 166 : « Peccavi quod negligens fui de meo cursu, quem per horas canonicas exsolvere debui; et de mea psalmodia, et de meis orationibus, etc. »

67. Sæculo ix ineunte scribebat auctor ille, cujus librum de Benedictione Dei Stevartius edidit, nuncupatum Bathurico episcopo Ratisponensi. Hic vero in præfatione sua carpit nonnullos sacerdotes et episcopos, qui, ut liberius genio indulgere possint, priusquam dormitum eant, « nocturnas Vigiliis desidiosè persolventes, stratu mox decubant. Surgentes verò dum se vestibus induunt; diurna peragunt officia : putantes sibi sufficere posse, si saltem quoquo modo illa decantent; id est recitent. Ignari quia horæ sunt in sancta Ecclesia constitutæ, quibus per diem et noctem divinæ servitutis officia persolvantur... Quas si negligimus, sanctorum Patrum institutis contrahimus; quibus contrahitè periculosum est. Neque enim possunt communionem sanctam Ecclesiæ habere, qui ejus instituta, etsi non verbis, operibus vero impugnant nituntur : dum quod permaximum est in sancta Ecclesia; si cum charitate et pietatis studio peragatur, id est laudis divinæ psalmodia modulata, et missarum solemnia, nec temporibus congruis, nec religiosis celebrant affectibus. » Quam longè erat auctor ille a sententia eorum qui divinatorum officiorum recitationem vel in 431 unam conjiciunt horam, vel inter *ἀδιάφορα* reponunt. At quam religiosior erat Liudgerus episcopus, qui nulla regis reverentia potuit tantisper abduci a cursu recitando (quod etiam de sancto Saba legitur), noctu cum clericis suis divina officia persolvere solitus.

68. Huc spectat Leonis papæ IV homilia quarta ad presbyteros et sacerdotes : « Omni nocte ad nocturnas horas surgite; cursum vestrum horis certis decantate; missarum celebrationes devotè peragite. » Quod totidem verbis repetit Ratherius in homilia sydoïca ad suos presbyteros.

69. Sæculo x occurrit in statutis Eadgari Anglorum regis formula confessionis, apud Spelmanum, pag. 459 : « Confiteor me horas meas canonicas neglexisse. » Et ne quis leve peccatum esse putet, id maxime advertendum, quod inter accusationum capita; quæ Joanni XII objecta sunt; atque Otonem ad eum exactorandum adduxerunt; unum est, quod « Matutinas et canonicas horas non celebrasset, » abud *Edw.* in *RB.* vi cap. 7. Jam ergo tunc

A censebatur gravissima illa obligatio, non pia mori consilii admonitio. Audi Jacobus a Vitriaco in Historiæ occidentalis cap. 54 : « Libet autem sacerdos privatam orationem et secretas deprecationes variis circa curas animarum occupationibus intentus semel aliquando dimittere, horas tamen canonicas non debet omittere. Aliæ enim orationes sunt voluntatis, hæc autem necessitatis. » His adde sanctiones concilii Basileensis et Lateranensis sub Leone X, quæ beneficiatos (Basileense addit sacris ordinibus initiatos) ad recitationem Breviarii astringunt.

70. Prætereo alias aliarum Ecclesiarum constitutiones, qualis est concilii Toletani iv in canone 10, ubi sacerdotibus et subjectis clericis sub gravi interminatione 432 præcipit Dominicam orationem quotidie aut in publico, aut in privato officio recitari. Et quò intelligitur privatam divinam officii recitationem clericis apud Hispanos etiam tunc præceptam fuisse, id est ante sæculum vii. Eodem sæculo apud Græcos Joannes, cognomento Eleemosynarius, « divinum quidem ecclesiasticæ regulæ officium cum attentione mentis, cordisque contritione præfinitis peragebat temporibus. » Ubi auctor Græcus *θεῖον λειτουργίαν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κανόνος* appellat. De officio publico intelligendus concilii Carthagineensis iv canon 49 : « Clericus qui absque corpore sui inæqualitate Vigiliis deest, stipendiis privatur. Eodem spectat canon 14 concilii Velethensis : « Clericus, quem intra muros civitatis suæ manere constiterit, et a matutinis hymnis sine probabili excusatione ægritudinis inventus fuerit defuisse, septem diebus à communionem habeatur extraneus, etc. »

71. Non solum itinerantes, sed etiam gravissimis morbis detenti, officium divinum aut ipsi recitabant, aut coram se recitari corabant. De Eugendo abate Jurensi, qui sub annum 510 ad superos abiit; id traditum est ab anonymo æquali, quod cum ultra sexagenariam ætatem « sex sese mensibus inæqualitate corporea laboraret; nunquam tamen canonicis usque ad horam defuisset cursu. » Idem scribitur de Benedicto Anianensi abbate, de Adalardo Corbelensi, et aliis. At Benedictus, cognomento Bishopus, Beda testante, cum « non facit ad explendum solitum psalmodiæ cursum linguam vocativè poterat levare, per singulas districtæ sive nocturnæ orationis horas aliquos ad se fratrum vocabat : quibus psalmodiæ consuetos duobus in choris resonantibus, et ipse cum eis, quatenus poterat, psallebat. » Quod item de Gervino Centulensi abbate memoriæ memoriæ proditum est.

433 72. At si monachi erant. Certe ! sed etiam clerici paulo minus quam monachi Deo consecrati sunt; duplici titulo plerique divinis omnibus recitandis obnoxii, nempe titulo consecrationis, et beneficii ecclesiastici, quod monachis non competit. Et quidem Gallus, Arvernorum episcopus sanctus, morti proximus, « adveniente die tertii, quæ erat Dominica vires, abescentem jam cælo, interrogat quid in ecclesia psallerent. » Dixerunt Benedictionem esse psallere, id est vaticinium *Benedictio*. « At ille psal-

mo quinquagesimo et benedictione decantata, et alleluatico cum capitulo expleto, consummavit officium totum temporis matutini, » Laudes vocamus. Hæc ex Gregorio de Vita Patrum, cap. 6.

73. Ad itinerantes quod attinet, non modo religiosi, sed etiam clerici sæculares etiam antiquitus divina officia persolvebant. Id exemplis superius probatum est, scilicet ex Gregorio Turonensi episcopo et ex regula Chrodegangi; ne repetam exemplum sancti Germani episcopi Parisiensis, quibus adde exemplum Epiphaniæ episcopi Ticinensis. Inde est quod clerici omnes Psalmos memoria tenere debebant ex canonum præscripto. Quam ob rem Gennadius C. P. patriarcha « neminem ordinabat, qui Psalterium non sciret memoriter, » ex Theodoro Lectore apud eruditissimum Valesium, pag. 554. An lectiones etiam recitarent itinerantes, erit fortasse qui inquirat. Sane monachi saltem libellos seu Codices hujus rei gratia gestabant. Nam ut ovittam id quod de Equitio abbate narrat Gregorius Magnus, qui Equitius « sacros Codices in pellicia sacculis dextro lævoque latere portare solebat, » quod etiam de Fructuoso episcopo Braacrensi legimus, **434** Gregorius IX de monachis foras profecturis id statuit, « ut ipsi horas dicant in via, et de libris provideatur iisdem. » Id generis duos pro itinerantibus Codices in sacario Cisterciensi aliquando vidimus, quos hoc modo describit Josephus Meglingerus in itinere suo Cisterciensi: « Libelli trium digitorum latitudinem non excedunt, plus tamen longitudinis habent. Dum clausos aspicias, parvi apparent; at aperti triplo majores evadunt, foliis, quæ ex membrana radi constant, ter complicatis, deorsum, et amobus lateribus. Neque in utraque parte litteris implentur paginae, sed interior tantum; ita ut liceat folium a folio sejungas, nisi plicæ explicantur, nullæ litteræ prostent. Quæ quidem minutissimæ paucis syllabis totas periodos brevissimo compendio absolvunt. Nulla compage seu tegumento vinciuntur; sed uno in latere filum colligat folia, ne diffuant, ac deinde sacculus ex corio libellos recipit. » Hæc ille.

74. Quanta porro reverentia divinis officiis interesse solerent majores nostri, intelligimus ex factis sancti Martini episcopi Turonensis, quem « in ecclesia nemo unquam sedere conspexit, » ut legitur in lib. II de ejus Vita. Quod etiam de sancto Epiphaniæ Ticinensi episcopo Ennodius tradit: « Is junctis pedibus usque ad consummationem mystici operis stare se debere constituit; ita ut humore vestigiorum lectum suum depingeret et idrige aspicientibus indicaret. » Quosdam tamen formulis accubuisse discimus ex Gregorio in lib. VIII, cap. 31, ubi de Prætextato Rothomagensi pontifice agens: « Adveniente, inquit, dominicæ resurrectionis die, » id est dominica, « cum sacerdos (Prætextatus) ad implenda ecclesiastica officia ad ecclesiam maturius properasset, antiphonas juxta consuetudinem incipere **435** per ordinem cœpit. Cumque inter psallendum formulæ decumberet, » etc. Id tamen improbat Petrus Damiani, in

opusculo 39. Imo et Chrodegangus Mettensis episcopus in regnæ cap. 26: « Nec cum baculis, aut cambutis, aut fustibus in choro, exceptis debilibus, sed religiose illis standum et psallendum est. Sunt enim quidam clericorum qui in sæcularibus negotiis et disceptationibus penè totum infatigabiliter deducunt diem; et mox ut ecclesiam ad divinum officium peragendum intraverint, ita fatigati videntur, ut hæc orationi vacare, nec ad psallendum stare queant: sed potius sedentes, non divinis, sed vanis solent instare loquelis, » etc. Quid sit cambutis innitit in officio divino; intelligimus ex Vita ms. sancti Victorii episcopi Cæhomanensis, cui sanctus « Martinus dedit baculum (seu) sustentaculum, super quod solent sacerdotes fasis (id est fundendis) orationibus sustentari. » In pervetusto Codice, qui Vitam sancti Amandi Træjectensis episcopi continet, apud Elnonem asservat, vidi ejusmodi episcoporum imagines, qui una manu pedum pastorale gestant, alia baculum recurvum, et quidem breviorum, quo se ipsi inter orandum sustentabant. Hodie quoque in ecclesia sancti Georgii apud Venetias, ejusmodi cambutis inter orandum uti solent homines promiscui sexus, ut me movit eruditus et venerabilis Claudius Castellanus canonicus Ecclesiæ Parisiensis. Ad hæc in libello supplicii monachorum Fuldensium ad Carolum Magnum hi conqueruntur, quod præ Ratgarii abbatis duritia ipsi infirmis « nec baculum pro sustentatione ferre liceat, nec ad inclinatorium, quod nos formulam dicimus. morando inhærere. » Multo minus sanis (neque vero id petunt Fuldenses) hæc indulgentia concedebatur, ut **436** tempore divini officii formulæ incumbere.

75. Ad extremum maxime pia et sancta est (ut jam diximus) illa ecclesiasticarum precatio in institutio, sive publice, sive privatim recitanda sint. Quid enim aptius ad Deo debitum cultum honoremque persolvendum? aut quid ad excitandam fidelium pietatem accommodatius ut vel suo ipsius testimonio probavit Augustinus, quam Psalmorum in ecclesia cantus? Jam vero nihil ad refricandam Dei Opt. Max. memoriam efficacius quam ejusmodi preces privatim recitandæ: quarum obligatio si nonnullis durior videtur et morosior, timendum est ne id ex divinarum rerum tædio et fastidio oriatur. Cum enim Breviarium (quod vocant) tria contineat magnopere utilia et adificatione plena, Dei videlicet laudes, lectiones et orationes, nihil homini religioso suavius, nihil sanctius, quam Dei laudes ex Psalmis depromptæ, quæ mentem ad Deum rapiunt et sacro divini amoris igniculo accendunt. Quid vero ecclesiasticis hominibus antiquius esse debet aut familiarius quam lectiones ex Scripturis divinis, quæ plurimum in sacris officiis locum habent? Denique quid pressius et solidius ad devotionem quam orationes seu Collectæ ab Ecclesia probatæ, cum frequenti recitatione Dominicæ precatio? Nihil itaque Dei ministris convenientius institui poterit quam illarum precum Breviarium, si modo a nimia prolixitate, et ab incertis historiis sit repurgatum. Id pro sua providentia idem-

idem curarunt summi pontifices, emendando Breviario Romano, quod aliorum exemplum esse debeat. Sed quia multa in dies a viris doctis illustrantur, eam in se curam etiam susceperunt episcopi maxime Gallicani, quorum hac in re sedulitas et religio **437** alios ad idem opus merito incitat. Et quidem in ecclesiasticis officiis (non novella audiri decet vel levitia, ut scribit Bernardus in epistola 312 ad Arremarenses, « sed certe authentica et antiqua, quæ et Ecclesiam ædificent, et ecclesiasticam redoleant gravitatem. Quod si nova audire libet, et causa requirit, ea, ut dixi, recipienda censuerim, quæ cordibus audientium, quo gratiora, eo utiliora reddat et eloquii dignitas et auctoris. Porro sensa indubitata resplendeant veritate, sonent justitiam, humilitatem suadeant, doceant æquitatem : quæ etiam lumen veritatis mentibus pariant, formam moribus, crucem vitiis, affectibus devotionem, sensibus disciplinam. » Tot verba, tot oracula, sanctissimo Ecclesiæ Patre ac doctore digna.

76. Cæterum, ut ad scopum redeam, parum interest quo jure primum inducta sit hæc Breviarii recitandi obligatio, lege an consuetudine, cum legitimo fundamento innitatur, scilicet præcepto generali quo Christiani omnes ad jugem precationem tenentur, et speciali Dei ministrorum conditione qui totos sese divino cultui manciparunt. Is enim divinum et apostolicum de indesinenti oratione præceptum implere censetur, « qui canonicis horis quotidie, juxta ritum ecclesiasticæ traditionis, psalmodiis precibusque consuetis Deum laudare et rogare non desistit, » ut ait Beda in Lucæ cap. 18. Sunt quidem et alia non minoris momenti sacrorum ministrorum officia et onera; neque ad hoc unum eis assignati sunt tam copiosi Ecclesiæ proventus, quasi recitato semel Breviario, muneri sui summam statim expleverint. Quædam quippe alia ab ecclesiasticis viris exiguntur, lectio et studium sanctarum Scripturarum et sacræ traditionis, divini **438** verbi prædicatio, charita-

tis officia, aliaque id genus exercitia virtutis. Hæc oportet facere, sed pias etiam precationes non omittere.

77. Neque desunt diligenti ac cordato viro temporis intervalla et ferie ad utrumque præstandum, ubi semel ejus animum pietas, et divinarum rerum, seclusis inutilibus curis, sollicitudo imbuerit, cum legamus sæculares viros (nec nostra ætate etiam exempla desunt), imo etiam reges, qui strenue rem publicam per se ipsi administrabant, inter tot negotiorum turbas eisdem precationibus non defuisse. Hujus rei testes duos appello, Alfredum scilicet Anglorum regem, et sanctum Ludovicum. Alfredus quippe, referente Vitæ ejus scriptore accurato Assero, « inter bella et præsentis vitæ frequentia impedimenta, necnon paganorum infestationes et quotidianas corporis infirmitates, inter regni gubernacula, nihilominus missam quotidie audire, psalmos quosdam et orationes, et horas diurnas et nocturnas celebrare, et ecclesias nocturno tempore, orationis causa, clam a suis adire solebat. » Sic vero totum cujuslibet diei cursum expendebat, « ut octo horas in scribendo, legendo et orando; octo in cura corporis; octo in expediendo regni negotio transigeret, » quod de eo scribit Willelmus monachus Malmesburiensis. Utinam similis sedulitas animos nostros occuparet. De sancto Ludovico id memoriæ prodidit auctor ejus æqualis in sermone inedito, quem nunquam satis laudatus Antonius Herovallius nobis communicavit: « Omnes horas canonicas, et de gloriosa Virgine semper cum nota audiebat; submissæ tamen eisdem inter se et capellani suum et pro defunctis novem lectiones quotidie dicebat. Media **439** nocte surgebat ad confitendum Domino; et regina bonæ memoriæ aliquando eum propter frigus de vestimento aliquo operiebat. » Sic nulli unquam, etiam occupatissimo, deerit tempus et otium ad Deo vacandum, si pietatis studium non defuerit.

440 APPENDIX

Continens probationes quasdam Liturgiæ Gallicanæ et cursus Gallicani.

I. DOMINICA PRIMA ADVENTUS, AD MISSAM OFFICIUM.

Ex Missali Mozarabum^a.

Ecce super montes pedes evangelizantis pacem, alleluia, et annuntiantis bona, alleluia : celebra Juda festivitates tuas alleluia, et redde Domino vota tua alleluia. *ÿ*. Dominus dabit verbum evangelizantibus in virtute multa. *Ps.* Et redde. *ÿ*. Gloria et honor Patri et Filio et Spiritui sancto in sæcula sæculorum amen. Et redde.

^a Vide pag. 25 et seqq.

D *Dicat presbyter* : Per omnia semper sæcula sæculorum. *ñ*. Amen.

In adventu Domini non dicimus, Gloria in excelsis, Dominicis diebus et feriis, sed tantum diebus festivis.

Oratio

Deus qui per angelicos choros adventum Filii tui Domini nostri Jesu Christi annuntiare voluisti, qui per angelorum præconia, Gloria in excelsis Deo, et in terra pax hominibus bonæ voluntatis, adclaman-